Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл август 21 вторник № 190 (14390)

1925 чылда үнелеттинген

Өртээ 3 коп.

ЧУРТТУҢ ТӨӨГҮЗҮНҮҢ БЕДИИН ТӨЛЕПТИГ ЭРТЕР

Одессаның шериг округунга М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ чугаазы

Хүндүлүг эштер!

Шериг өөредилгелерин барып көөр дугайында камгалал министри Дмитрий Тимофеевич Язовтуң чалаанын сонуургал-биле хүлээп алган мен.

Өөредилге чоруп турган үеде санал-оналдарны болгаш үнелелдерни солуштувус. Тодаргай болгаш алыс түннелдерни албанның чөвүлел хуралдарынга кылыр апаар силер.

Күрүнеге айыл чок чоруу дээш эн-не бедик харыысалганы совет дайынчылар бодунуң чонунуң мурнунга чүктеп турар — чурттуң Президентизи болганымда, силерниг-биле бо ужуражыышкына ол дугайында онзалап демдеглээри эргежок чугула деп санап тур мен. Амгы иштики болгаш даштыкы байдалга дүүштүр шериг херектеринге, бистиң Чепсектиг Күштеривистиң хөгжүлдезинге хамаарыштыр бодумнуң чугаамга доктаар бодай-дыр мен. Ынчалзажок чуртта ниитилелдиң сагыш-бодалы-даа, практиктиг ажыл-чорудулга-даа амгы үеде сиңнигил, мөөнелген айтырыгларга хамаарыштыр бодалымны эгезинде илергейлеп көрейн.

Хөй-хөй, он-он чылдарда ниитилелдиң хөгжүлдезин тодаргайлаар улуг шиитпирлерни эде тургустунуушкуннуң үезинде хүлээп алырының бүдүүзүнде туруп турар-дыр бис. Экономиктиг системаның үндезин чаартылгаларының эжиинде чурт туруп турар. Бистиң хөй национаалдыг Эвилеливистиң ханы чаартылгаларын бүгү улустарның коллективтиг күжеңиишкиннери болгаш киржилгези-биле планнаап, боттандырары негеттинип турар. Эргехоойлулуг күрүнеңиң структуралары шапкын тургустунуп турар. Ниитилелдиң культура болгаш интеллектуалдыг күүзүн улгаттырарының сорулгазы чидиниби-ле тургустунуп келген, ол чокта эде тургустунуушкуннуң чедиишкиниг болурунга идегээри берге болур.

Үениң бергези болгаш харыысалгалыы чүдел дизе, эде тургустунуушкуннуң политиказын боттандырбышаан, бистиң эрткенивис белеткел үе-чадазының сөөлүнде шиитпирлиг чаартылгалар үе-чадазының чедип келгенинде. Амыдыралдың чаа хевирлеринче, ниитилелди чаартырынче угланган шимчээшкин эртем ёзузу-биле, төөгү талазы-биле кайы хире шын көрдүнгенил деп айтырыг — чурттуң салым-чолунуң темазы хөй-ниитиниң санал-оналың чаазы-биле хайныктырган. Чогум-на салым-чолдуң ол айтырыгларын шиитпирлээри — ниитилелдиң түү-гу амыдыралын демократчыдарын улам ынай калбартыры-биле холбаштыр пынкоче шилчиринде.

Рынок-биле чонну коргудар болгаш рынокче шилчиири дээрге социалистиг идеядан ойталааны-дыр, чоннуң амыдырал деңнелин кудуладырынга чедирер дээр бодалды чонга албаадаар дээн оралдажыышкынарга таваржып турар-дыр бис. Ындыг оралдажыышкыннар дээрге чурттуң удуртулгазы чоннуң амыдыралын чүгле баксырадырынче чүткүп турар кылдыр көргүзер дээн оралдажыышкынар-дыр. Эде тургустунуушкунну хүлээп көрбээн хамыктын консервативтиг күштериниң эрге-ажыы ындыг туруштуң алыс артында туруп турар. Ниитилелде бергелерни, социал дүшкүүрлүг чорукту олар ажыглап, башкартынар рынокче шилчириниң хемчегларинге хамаарыштыр каразыныышкынны кижилериниң медерелинге қыптырарын, ындыг арга-биле байдалды баксырадырын, чаартылгаларның чорудулгазын моондактаарын күзеп турарлар. Ону күзеп, кылып турар кижилериниң эрге-ажыктары илден-не көстүп турар. Чагырып дужаар системаны, амыдыралдың оон-биле холбаалыг хевирлерин, а ол ышкаш амгы байдалын, амгы туруштарын хевээр артырар азы бети-ле дизе, үзадыр дээш олар сөөлгү күжеңиишкиннерин кылып турар. Ынчангаш олар чоннуң эрге-ажыының дугайында эвес, а хуузунда эрге-ажыының дугайында бодап турар.

Амгы дискуссияларда оон-даа эвээш эвес нептерээн бодал база бар: кижи боду-ла эки чурттан чорза, ниитилелдиң экономиктиг организациязының кандыгдаа болуру хамаан эвес дээр бодал база тыптып келген. Ындыг бодалды кыры-биле көөр болза, бистериниң шуптувуска таржыр ышкаш. Ынчаарга ол дээрге хажыышкынныг бодал-дыр. Ындыг туруштуң талалакчылары боттарының үзел-бодалдарын, планнарын амдыызында чарлавайн турарлар. Ынчалзажок, ындыг туруштуң алыс сорулгазы билдингир — хөй-ниитиниң медерелин төөредири, ооң шын угланыышкыннарын узуткаары. Алызында барып — берге байдалды ажыглап, социалистиг идеядан чарлыр кылдыр ниитилелди белеткээр, ук идеяны баксырадыр болгаш орнуушудар. эде тургустунуушкуннуң политиктиг угланыышкынын солуур сорулгалыг. Боттандырып турар чаартылгалар ханылаан тудум-на, ол ийи таладан халдаашкыннар улам күштелир апаар деп түннелди кылырына баш бурунгаар өттүр көөрүнүң улуг аргазының безин херээ чок боор. Ийе, ону бистер көрген-даа бис.

Бистерге, эде тургустунуушкуннуң тодаргайлаттынган политиказын деткип турар бистиң хамаатыларыстын хөй нуруузунга — ук политиканың утказы өскерлиш чок арткан дээрзинге идегээр мен: социалистиг идеяны боттандырар, экономиктиг болгаш политиктиг системаны ханызы-биле чаартырын дамчыштыр, ниитилелди мөзүн-шынар талазы-биле кадыкшыдарын дамчыштыр социализмге чаа тынышты бээр. Хосталганы, демократияны, кижини хүндүткел ёзузу-биле көөрүн ниитилелге бадыткаар, кижи бүрүзү бодунуң арга-мергежилдерин ажыглап көргүзер, бодунуң амыдыралланнарын боттандырар аргалыг болур кылдыр, бүгү байдалдарны тургузар. Бистиң алыс сорулгавыс олдур.

Социализмниң кризизиниң дугайында, ооң туржук — социализмниң төөгү талазыбиле аштарышкынының дугайында безин ам чугаалап турарлар. Ниитизи-биле, социалистиг идея аштарышкынга таваржып турар эвес, а социализмниң адыбиле чагдынган, кедергей чөөн үзелдиг, хоозун шериг коммунизми аштарышкынга таваржыскан деп санап турар кижилерге бодум хуумда каттыжар мен, ынчаарга ындыг коммунизмни бодунуң амыдыралының сөөлгү үе-чадазында Ленин буруу шапкан. Ниитилелди ажыт киирерінге эвес, а социализмниң алыс бүдүжүн амгы үеним-биле билириңге үндезилеп чаартырынга болгаш катап тургузарынга хамаарышкан ССРЭ-де кризиске таваржып турар-дыр бис деп бадылаарынга үндезин ынчангаш бисте бар. Бодувустуң дужулгавысты болгаш делегейниң теоретиктиг бодалының чедиишкиннерин барымдаалап көрбүшаан, социализмни бистер ам делегей культуразының болгаш кижи төрелгетен бодалының буянныг үндезиннеринден ужукталган улуг идея кылдыр билип турар бис. Капиталистиг ниитилелде ажылчын ажының демиселинден өзүп, амгы үеде эн-не калбак демократтыг күштерниң эрге-ажыктарының илергейлекчизи болу берген ниитилел шимчээшкини кылдыр билип турар бис.

Бис социализмни сайзыралдың кайы-бир үе-чадазында тыптып келир болгаш улус бүрүзүнүң төөгүлүг аргалары база онзагай күүлдери-биле дүүштүр эне янзы-бүрү хевирлерге боттанып турар социал-политиктиг тургузуг деп билип турар бис.

Бис социализмде кандыгбир чаржая берген майык, доозулган хевирни көрбейн турар бис. Ол дээрге эге үндезининде кижиниң аргелерин болгаш хосталгаларын, экономиктиг болгаш политиктиг демократияны калбартыры база бадыткаары, дарлалдын, социал база национал мөлчүлгениң бүгү-ле хевирлерин чайладыры дээш, социал чөптүг чорукту болгаш коллективтиг дем каттыштырылгазының байырлалы дээш, кижиниң бүгү талалыг хөгжүлдези дээш демисел туруп турар кезээ шагда чорудуушкун, шимчээшкиндир. Эде тургустунуушкуннуң концепсиязының ужурутказы, черле ынчаш, мында бооп турар.

Ону боттандырар талазыбиле бистиң бүгү ажылывыстың өөгүнде кол үүргезиниң төөү экономиктиг адырже чайлып турар. Хамыктың мурнунда өнчүүнүң хамаарылгаларынга үүү-ле турар болдур, аная үндезин хемчегларни ап чорудар херек. Күрүне өнчүзүнүң амгы чааскаан кара туразында, бүрүн тергиндээшкини — экономикада кризистиг байдалдың кол-ла чылдагааны болгаш ол кризистен уштунарының оруунда колла шаптараазын ол бооп турар. Ол чорук кижини бүдүрүлгениң чепсек-херектердери-биле харылзаазын казып, бүдүрүлгениң болгаш саарылганың кол-ла шимчедикчизи күш-ажылчы кижиниң база күш-ажылчы коллективтиниң экономиктиг эрге-ажыы бооп турар күш-ажылга байдалдарны тургузуп алыр арганы болдурбайн турар. Амгы хевири-биле ол болза, бистиң бүгү ниитилеливисти боогдап турар болгаш ону буза шаппаан черден чурттуң катап тургустунары база чаартылгазы шуут боттанмас, чагырып дужаар системаның баазазы болуп турар. Ынчангаш күрүне өнчүзүнүң чаңгыс аай онза эргелиин арттырбышаан, чогумчалыг экономиктиг хамаарылгаларны таарыштыр тургузар, боттуг ёзулуг рынокту тургузар дээш амдыгаа чедир ап келген бүгү-ле оралдажыышкыннар мынчага чедир чедимче чок, буурааан. Ынчангаш ам эн-не кол болгаш сонгааралдыр болбас сорулга— хуу өнчүну күрүнении болдурбайн, чаасканай тергиндээр чорукту узуткаарын дамчыштыр калбаа-биле чаартыры болур. Бистер өнчүнү бистиң шилилгевиске дүүштүр ынчаар хуужударын боттандырар ужурлуг бис. Баштай бодап көөрге, бо дээрге элдептиг, теорияга көңгүс таарышпас-даа ышкаш сагындырар. Ынчалза-даа үүгле баштай бодааргa аан. Бистер шуут-ла «суугудан эгелээни-ле» дээре, эге баштайгы чыылданың чадазынче шилчээни-ле дээре болду бе дигилээрлериң барымдаалары-биле чөпшээрешпес мен. Ол дээрге бистиң ниитилеливистиң боттуг үүүлдериниң барымдаазы чокка эвлчеглиг майыкты ала-чайгаар-ла дөгээни ол болур. Кажан ажылчы чон бүдүрүлгелерни монополиялардан садып алгылааш, харын шыырак фирмалар база концернер-биле безин чедиишкинниг чижин, ажыл-херээн рынок экономиказынга дүүштүр чорудуп турар, капиталистиг чурттарның дуржулгазы бистиң эргевисте бар-ла болгай.

Бистер өнчүнү күрүнежитпезивистиң сорулгазын бирги чергенин кылдыр көөр ужурлуг бис. Өнчүнү күш-ажылчы коллективтерге шилчидип бээриниң, акционер ниитилелдерин, кооперативтерин, арендалыг бүдүрүлгелерни, а чамдык таварылгаларда бирги эвлчегде ачы-дузаның болгаш садыгның адырларында улуг эвес бүдүрүлгелерни хуу өнчү кылдыр садарынга үндезилээш садарының оруктарынга хостуг бүдүрүкчүлерниң ассоциациялары тыптып келгилээр. Ынчангаш динамизмниң кол-ла киржикчи кижизи болгаш дөзү экономиктиг эрге-ажык, кижилерниң инициативазы, оларның ажыл-агый талазыбиле бүрүн бот-тускайлан чоруу, ажыл-агыйны бодунуу-биле башкарар болгаш бодунуң күш-ажылының түннелдерин боду баш миннир эргези аная ындыг ниитилел тургустунуп эгелээр.

Бистер бо ажыл-херекке ортумак болгаш үүрмек бүдүрүлгелериниң онзагай ролюнга идегеп турар бис. Тывынгыр-кылынгыр чоруктун сеткили ниитилелге бүгү талалыг мактадыр ужурлуг. Шак бо бүгү үүүлдүң чайгаар болур түннели болза, экономиктиг калбак девискээрниң, экономиктиг методтарның дузазы-биле база бараан бүдүрүкчүлериниң болгаш хереглекчилериниң эрге-ажыктарын таарыштырар, чурттакчы чоннуң, хамыктың мурнунда — аажок улуг хереглелдиг болуктериниң социал камгалалын хандырар сорулга-биле демократтыг күрүнениң башкарын турары долу күштүг рыногунуң тыптып келири болур. Рынок экономиказы чогуур албан черлерининң, рыноктуң инфраструктуразы деп адаары бүгү үүүлдериниң бар турарын бодап көрүп турар. Чугаа болза банк, чээли-саңхөө, үндүрүг системазын үндезини-биле эде тургузарының дугайында чоруп турар —мону база ам соңгаралтпайн кылыр херек, кылыш эгелээн-даа чүве.

Мен шупту улуска база бир кончуг чугула бодалды тайылбырлап дыннадыр бодай-дыр мен. Рынокче шилчилге — бүгү чоннуң медерелин эде тургузары-биле, үстүнден адаанга чедир бүгү-ле кадрларның ажылының чаа деңнели-биле холбашкан аажок ханы, нарын болушкун-дур. Мында ала-чайгаар боду чүү-даа бүде бербес. Доктаалдарның күжүнге чалбарыыр: шиитпир хүлээп алдынган-дыр, хамык чүве чайгаар-ла боду бүде бээр оң дээр бистиң ындыг чаңчылыыстан эптеш чокка уштунар херек. Рынок экономикалыг дыка хөй чурттар бар, ынчалза-даа ында олар сайзыраңгай чурттарның бөлүүнде дег, шак ындыг түннелдер бербээн-не болгай. Бажызы үүл дээрге амгы үениң рыногу экономика адырында кадр корпузунуң бедик мергежилдиин, ажылдаар чер бүрүзүнде аажок бедик сагылга-чурумну, мээнии-биле алырга, бодунуң ажыл-херээнге болгаш өскелериниң күш-ажылынга хүндүткелди негеп турар.

Бүдүрүлгеде, садыгда, сан-хөөде бистиң инженер, эргелел кадрларын, экономиканы харыылап турар информация системаларының деңнелин, продукцияның шынарын сайзыраңгай капиталистиг чурттардаазы-биле деңнеп көрүнерем, ол талазы-биле бистер кыска хуусаада кайы-хире девискээрни эртер апаарывысты көрүп каар силер. Аная ам бүгү ниитилелди эртеминиң, амгы үениң технологиязының дузазы-биле, ниити культураны, бүгүде үүүлдерге мергежилди болгаш харыысалганы бедидерин дамчыштыр белеткээр херек. Кедизинде барып, ол бүгү үүүлдер билдилиг ёзу-биле ажыл-агыйны сашкарар, күш-ажылчы, материалдыг база саң-хөө курлавырларын чөптүг ажыглаарын хандырар, карылгалыг экономикага ыяк соңгушкунну кылыр болгаш бүгү ниитилелге, ег-бүле бүрүзүнге, кижи бүрүзүнге чаагай үре-түннелдиг бээр шак ындыг экономиктиг болуушкунарны шимчедиптер ужурлуг. Ол бүгүде, чоннуң амыдыралының байдалдарын экижидеринде сорулга кылдыр салдының турар чаартылгаларның ужур-утказы чыдып турар. Бүгү кижилер мындыг үүүлду билир ужурлуг: рынок чокта бараанның бедик шынарлыг туржук, болур-чогуур санын ап шыдавас бис. Рынок чокта экономиктиг децентрализация болдунмас, бүдүрүлгеге ээ болурунуң хостуу шыдаттынмас, кижини бүдүрүлгениң чепсек-хереклериниче, черже, бодунуң күш-ажылының түннелдерин хостуг сайгарарынче ээктирери болдунмас. А ол чокта, сонуургал чок — бистиң экономикага хереглеттинип турар мотор чок, шимчээшкиндаа турбас.

Рынок — ол дээрге улуг эгелээшкиннер, улуг чогаадыкчы үүүлдер-дир, оон аңгыда улуг харыысалга болгаш диттиг база болбайн аан. Кижилер хөйүү ажылдап алыр, эки чурттаар, боттарының талантызын болгаш мергежилин бодунуң болгаш ниитилелдиң эрге-ажыктарына бүдүрүкчүлүг ажыглаар апаар. Социалистиг шилип алыышкын, кижилериниң боттарының экономиктиг сонуургалынга баазалаттынган күш-ажылды таварыштыр сайгартынып болур. Шак ындыг күш-ажыл турда, оңк кризистиг байдалын дүрген ажып эртериниң оруунда турар, ниитилелди шуут-ла бектеп алган ?деңнээшкин психологиязы, азырадыкчы хөөн ажып эртинер. Бистиң мурнувуста социализмни кижиниң эрге-ажыы-биле каттыштырарының сорулгазы турар. Кысказы-биле чугаалаарга, эң чугула хемчеглер комплекизин боттандырып тура, бис бүдүрүлге коллективтериниң бот-эргелел сайзыралынга делгемни бээр, ег-бүленің, кижи бүрүзүнүң күш-ажылчы арга-шинээн ажыдар, ведомство чагыргазын узуткаар күзелдиг бис. Өнчү эдилээр эргени, оңк үнүп келир бүгү түннелдери-биле катай, быжыглап, чуртка ону хүндүлээриниң байдалын тургузар ужурлуг бис. Рынок болгаш өнчүге хүндүткел чокта, биске демократияның, кижилериниң эргелериниң, бодалдың болгаш-сестүң экономиказы чогуур албан черлерининң, рыноктуң инфраструктуразы деп адаары бүгү үүүлдериниң бар турарын бодап көрүп турар. Чугаа болза банк, чээли-саңхөө, үндүрүг системазын үндезини-биле эде тургузарының дугайында чоруп турар —мону база ам соңгаралтпайн кылыр херек, кылыш эгелээн-даа чүве.

Мен шупту улуска база бир кончуг чугула бодалды тайылбырлап дыннадыр бодай-дыр мен. Рынокче шилчилге — бүгү чоннуң медерелин эде тургузары-биле, үстүнден адаанга чедир бүгү-ле кадрларның ажылының чаа деңнели-биле холбашкан аажок ханы, нарын болушкун-дур. Мында ала-чайгаар боду чүү-даа бүде бербес. Доктаалдарның күжүнге чалбарыыр: шиитпир хүлээп алдынган-дыр, хамык чүве чайгаар-ла боду бүде бээр оң дээр бистиң ындыг чаңчылыыстан эптеш чокка уштунар херек. Рынок экономикалыг дыка хөй чурттар бар, ынчалза-даа ында олар сайзыраңгай чурттарның бөлүүнде дег, шак ындыг түннелдер бербээн-не болгай. Бажызы үүл дээрге амгы үениң рыногу экономика адырында кадр корпузунуң бедик мергежилдиин, ажылдаар чер бүрүзүнде аажок бедик сагылга-чурумну, мээнии-биле алырга, бодунуң ажыл-херээнге болгаш өскелериниң күш-ажылынга хүндүткелди негеп турар.

Бүдүрүлгеде, садыгда, сан-хөөде бистиң инженер, эргелел кадрларын, экономиканы харыылап турар информация системаларының деңнелин, продукцияның шынарын сайзыраңгай капиталистиг чурттардаазы-биле деңнеп көрүнерем, ол талазы-биле бистер кыска хуусаада кайы-хире девискээрни эртер апаарывысты көрүп каар силер. Аная ам бүгү ниитилелди эртеминиң, амгы үениң технологиязының дузазы-биле, ниити культураны, бүгүде үүүлдерге мергежилди болгаш харыысалганы бедидерин дамчыштыр белеткээр херек. Кедизинде барып, ол бүгү үүүлдер билдилиг ёзу-биле ажыл-агыйны сашкарар, күш-ажылчы, материалдыг база саң-хөө курлавырларын чөптүг ажыглаарын хандырар, карылгалыг экономикага ыяк соңгушкунну кылыр болгаш бүгү ниитилелге, ег-бүле бүрүзүнге, кижи бүрүзүнге чаагай үре-түннелдиг бээр шак ындыг экономиктиг болуушкунарны шимчедиптер ужурлуг. Ол бүгүде, чоннуң амыдыралының байдалдарын экижидеринде сорулга кылдыр салдының турар чаартылгаларның ужур-утказы чыдып турар. Бүгү кижилер мындыг үүүлду билир ужурлуг: рынок чокта бараанның бедик шынарлыг туржук, болур-чогуур санын ап шыдавас бис. Рынок чокта экономиктиг децентрализация болдунмас, бүдүрүлгеге ээ болурунуң хостуу шыдаттынмас, кижини бүдүрүлгениң чепсек-хереклериниче, черже, бодунуң күш-ажылының түннелдерин хостуг сайгарарынче ээктирери болдунмас. А ол чокта, сонуургал чок — бистиң экономикага хереглеттинип турар мотор чок, шимчээшкиндаа турбас.

Рынок — ол дээрге улуг эгелээшкиннер, улуг чогаадыкчы үүүлдер-дир, оон аңгыда улуг харыысалга болгаш диттиг база болбайн аан. Кижилер хөйүү ажылдап алыр, эки чурттаар, боттарының талантызын болгаш мергежилин бодунуң болгаш ниитилелдиң эрге-ажыктарына бүдүрүкчүлүг ажыглаар апаар. Социалистиг шилип алыышкын, кижилериниң боттарының экономиктиг сонуургалынга баазалаттынган күш-ажылды таварыштыр сайгартынып болур. Шак ындыг күш-ажыл турда, оңк кризистиг байдалын дүрген ажып эртериниң оруунда турар, ниитилелди шуут-ла бектеп алган ?деңнээшкин психологиязы, азырадыкчы хөөн ажып эртинер. Бистиң мурнувуста социализмни кижиниң эрге-ажыы-биле каттыштырарының сорулгазы турар. Кысказы-биле чугаалаарга, эң чугула хемчеглер комплекизин боттандырып тура, бис бүдүрүлге коллективтериниң бот-эргелел сайзыралынга делгемни бээр, ег-бүленің, кижи бүрүзүнүң күш-ажылчы арга-шинээн ажыдар, ведомство чагыргазын узуткаар күзелдиг бис. Өнчү эдилээр эргени, оңк үнүп келир бүгү түннелдери-биле катай, быжыглап, чуртка ону хүндүлээриниң байдалын тургузар ужурлуг бис. Рынок болгаш өнчүге хүндүткел чокта, биске демократияның, кижилериниң эргелериниң, бодалдың болгаш-сестүң хосталгазының идегелдиг үндезини туруп шыдавас.

Чоокку айларда рынокче шилчилгениң белеткелинин талазы-биле канчаар-даа аажок улуг ажылдарны чорудар апаар. Биргиээлчегде, хереглекчилер рыногун быжыглаар талазы-биле шынгыы хемчеглерни боттандырар, амгы үеде буурап дүшкен ажыл-агый харылзааларын деткнир, амгы үениң бергелери турза-даа, бо ажыл-агый чылын эң бедик түннелдерлиг кылдыр доозарын кызыдар. Үүгле быжыгышкынның иштинге рынокче шиитпирлин-биле шимчеп болур.

Эде тургустунуушкунну таварыштыр чоруп олурарывыс социализмниң ылгавырлыг бир вариантызы, мээн чаңгыс эвес чугаалап турганым, социализмниң хосталга-биле бадыланчылгазы болур. Политиктиг болгаш ниитилел структураларының демократчыдылгазы хамаатыларга бүгү деңнелдиң күрүне херектеринге киржириниң дең арга-шинээн тургузар. Бистиң политиканың бүрүнү-биле социалистиң база ооң экономикага контролю эрге-чагырганың бүгү органнарынче хостуг сонгулдалар-биле хандыртынар. Ооң үндезини ёзулуг-ла ажылшчы чон болур."

Эде тургустунуушкуннуң социалистиниң болгаш демократтыг характериниң бир шынзыдыкчы көргүзүү—ажылчын болгаш тараачын шимчээшкининиң диргизиишкини болур. Ол бодунуң чаа оруунуң эгезинде. Бо бүгүде хөйле үүүлдер—угаазылаттынган болгаш турумчуур ужурлуг. Ынчалза-даа ол эде тургустунуушкуннуң чедиишкининге принципиалдыг ужур-уткалыг кончуг чугула чорудулга-дыр. Бистер эде тургустунуушкуннуң сорулгаларын ажылчын болгаш тараачын шимчээшкининиң сорулгалары-биле кончуг таптыг тулуштурып, холбаалаштырар ужурлуг бис.

Нациялар аразында харылзааларда чидигленишкин, бистиң Эвилелдиң салым-чолу бистер бүгүдени экономикадан дудак чок дүвүреп турар. Ийе, амгы үеге чедир Совет Эвилелиниң турган хевири, бодунуң арга-шинээн долузу-биле ажыглап каапкан. Ынчалза-даа ол дээрге оон бууражыкынга, тускай башкарлыксаарынга агартынышкын эвес, а ооң чаа эгелээшкиннерге даянган ханы чаартышкынариңа оттурукчу үүүлүдүр. Чурттуң чоннарынга совет кижилериниң чурттап турар салгалынга, келир өйгү салгалдарга улуг уржуктарлыг салым-чолчу шиитпирлерни хүлээп алыры тургустунуп келген.

Чаа эвилел керээзиниң белеткели калбак фронт-биле чоруп олурар, ында бүгүле санал-оналдарны, сонуургалдарны өөренип көөрү көрдүнген, ол бүгү ханы эртем ниитилел-политиктиг ажылдаашкынның түннели болур апаар. Бистер бүгүдеге, эштер, бо херек, дорту-биле чугаалаайн, онза ужур-дузалыг.

Тускай хамаарышпас эргелериниң демократтыг шиңгээдип алыышкынының, национал катап тургустунуушкуннуң чорудулгалары аарышкылыг, удурланышкак, чамдыкта тодаргай эвес, боттоттарын билишпейн баарының байдалында чоруп олурар. Ында-мында болганчокла чидиг өөрүлдээлер тыптып келир. Байдалды янзыбүрү күштер боттарының ажыын хараар чоруун чедиш алырынга ажыглап турары билдингир. Полемикаңын ындыг чергелиг чоруун болгаш ооң-биле чергелештир чуртту корум-чурум чок чорукка чедирип болгу дег болуушкуннарның шимчээшкинин болдурбас дээн бистиң ниити харыысалгавысты бистиң улуг күрүневис сандараашкынның эрининге чедиргеп.

Нациялар аразында хамаарылгаларны таарыштырарының талазы-биле соңгаралттынмас болгаш шиитпирлиг хемчеглерни негеп турар белен эвес байдалда, өйлепөйлеп, мындыг үнериии база дыңнап болур: Эвилел керээзиниң белеткелин дүргедеткен ажыы бар бе? Ооң эргежок чугулазын амыдырал боду кижилерге өөретсин деп бодап турарлар. Ооң-биле канчап-даа чөпшээрешкен ажыы чок. Ниитилелдиң сандараашкынының байдалында, дашкаар чүткүлдүг күштер болганчок-ла, чамдыкта башкарылга чок, бүгү чуртка хамаанчок, делегей чергелиг планга айыылдыг уржуктарлыг националисчи хайхалапты болдуруп турар. Эвилел керээзи — бүгү айтырыгларның чаңгыс актылыг шиитпирлээшкини эвестир. Ынчалза-даа ол —угаансарыылдыг болгаш удур-дедир таарымчалыг чештиниишкинче шимчээшкинде, үр болгаш берге чорудулгада эргилделиг чада болуп турар. Ол бүгү, кажан чаа Конституцияга хереглел чидин-биле негеттинип турда, Эвилел керээзи тускай догуннаан күрүнелер эвилелиниң амыдырап, чурттаарының эрге-хоойлулуг үндезини кылдыр Үндезин Хоойлунуң тургустунган кезээ апарганда, канчаар-даа аажок чугула.

Мындыг чылдагааннарның ужуру-биле Эвилел керээзи бо чылын-на чардынган турарына бүгү-ле үүүлдерни кылыры чугула деп санап турар мен. Бүгү республикалар, автономнуг тургузуглар киржип турар хөй планныг ажылдарның канчаар чоруп турарын доктаамал көрүп турар мен. Тергиин хөй материалдарны өөренип көрүп, бистиң чурттуң болгаш эде тургустунуушкуннуң бо үндезин айтырыының талазы-биле хөй-ниитиниң санал-оналының эволюциязын анализтеп турар. Документ бодунга факторларның болгаш эрге-ажыктарының хөй янзылыын синиргеп, тургустунуп келген амыдыралчы үүүлдерге баазалаттынган, бүгүдеге таарымчалыг, шыныг, чоннуң күзелбодалдарынга харыыны берген болгаш үүгле иштики эвес, а даштыкы байдалдарны, долгандыр турар делегейде чаа угланыышкыннарны, делегей ареназында бистиң күрүнеңиң ролюн өөренип көрген турар ужурлуг.

Ооң дугайын сагындырары артык эвес деп бодай-дыр мен, бистиң Эвилеливисте чыглып келген чугула айтырыглар — төөгү талазы-биле тургустунгулаан бот-боттарынга харылзашкак ниити үүүлдүң база бир кеззэ-дир. Аная дарлал-даа, эрге чок чорук-даа турган, ынчалза-даа бот-боттарынга дузалажылганың, демниг чоруктун, халдаашкыннарны кады ойтур шаварының кеску арынары тургулаан, ол ышкаш ниити ажыг-шүүгү база ниити өөрүшкүлер, чөптүг чорукче үүткүл, кандыг нацияга хамааржын турары хамаанчокка, угаан-бодал талазы-биле чоок, төрелдешкек чорук, культураларның бот-боттарынга ханы чоокшулажылгазы база турган. Эвилелде каттышкан бүгү улустарның салым-чолунга хамааржын турар шиитпирлерни хүлээп алырда, бо бүгүнү барымдаалап көрбейн барып болбас.

Чуртта демография талазы-биле байдалды ап көрээли — кончуг улуг девискээрде кижилериниң анаа эвес хөй янзылыг чурттап турары ону тодарадып турар. Барык-ла бистиң шупту республикаларывыс хөй национаалдыг, он-он миллион кижилер холушкак ег-бүлелерден үнген, 60 миллион ажыг кижилер боттарының республикаларының девискээрлеринден өске девискээрлерде чурттап турарлар. Үр хуусаалыг төөгү талазы-биле чорудулганы күш-биле өскертир дээр оралдажыышкыннар далай дег карак чажы база хан төгүүшкүү-биле төнер ийик. Сөөлгү чылдарның чегенчиг дуржулгазындан билир болгай бис, шак ындыг боттуг үүүлдерни үрээр дээн холгаарлаашкыннар чүге чедиргенин, миллион-миллион кижилерни кандыг чөвүлаңга чедиргенин билир бис. Ол үүгле чурттуң чамдык девискээрлеринге болган болгай. Эвилелди бузун дужурер деп ажыы-биле азы чажыды-биле чүткүп турарлар чоннуң мурнундан, ооң адындан чугаалаарын оралдажып турарлар. ССРЭ-ден үнер бис деп политиктиг деңнелде медеглеп турар республикаларда кандыгыл дээрге, чондан оларның чөпшээрелин айтырбаан. Кым каяа-даа референдум эрттирбээн, оон туржул ону саналдаваннар-даа. Шак мындыг таварылгаларда референдум чорудары албан турда-ла, ону чорударындан ол-бо үүүлдер дээш былдан турарлар. Шак ындыг айтырыгларны шиитпирлээри — улустарның ала-чайгаар боттуг эргези, олар референдум дээш туржур боорлар деп бодай-дыр мен, кандыг-даа юридиктиг, политиктиг оюнтоглаа ону камгалап шыдавас. Федерацияның чарлаттынган принциптерин үрээни кандыг түннелдерге чедиргенил, бүгү улустарга кайы хире хоралыг болганын билир бис. Бистиң күрүневистиң чаңгыс аай болганы экономиканың улуг хемчээлдиг интеграциязына чедиргенин, эвилелдиң хемчээлинге күш-ажыл хуваалдазының анаа эвес ханы болурунга, республикалар, девискээрлер база ылангыя будурүлге коллективтериниң аразында харылзааларның нарын болурунга чедиргенин ындыг эвес деп санавас бис. Ол дээрге боттуг үүүл-дүр, ону бис чаңгыс аай улус—ажылагый комплекизи деп адап турар бис.

Мында ылап-ла чедир көрдүмээн үүүлдер, частыыглар, шын эвес үүүлдер бүдүрүкчү күштерин таарыштыр тургузарынга күш-ажылдың база бойдустун курлавырларын ажыглаарынга болган; човаар сеткил чок, технократтыг көрүүшкүннер чамдык таварылгаларда аар экологтуг уржуктарга чедирген. Ол шупту ындыг-дыр. Бөгүн чурттун шупту республикалары, девискээрлери, күш-ажылчы коллективтери бот-боттары ханы холбашкак, ажыы-биле чугаалаарга, олар аңгы туруп, боттарының сорулгаларын шиитпирлеп шыдавас дээрзиден чайлап шыдавас бис. Оларның аразында харылзааларны үрээри дээрге реаксылыг чорук-тур, делегей экономиказында, ылангыя Европа дипте, улам өзүп сайзырап орар угланыышкыннарга ханы чөрүшкек апаар ийик. Ол бүгү чурттуң улустарының амыдыралчы эрге-ажыктарынга кончуг улуг каражаны чедирип чадавас. Улуг республикаларда безин өскелерден аңгыланып алгаш азы оларның күсели-биле экономиканы катап сайзырадыр деп турар кижи улуг частырыгны кылып турар. Ону кылыры берге болгу дег черлерде безин, шак ындыг чүткүлдер илереп келген. Улам сайзырап орар делегейниң бүрүн-будун болурунун хоойлуларынга удур чоруп, Совет Эвилели ышкаш, шак ындыг күүлүг делегейде позитивтиг күштү ангылаар база кошкадырынга белен болуп турарын дыка хөй даштыкы политиктер болгаш эртемденнер кайгаашкын база дүрүм ёзугаар айыылыныышкын-биле көрүп турары таварылга эвес.

Орап-делегейниң алдының бирии өөлеп турар, бойдус болгаш өске-даа кайгамчык байлактарлыг, эртем болгаш интеллектуалдыг күүлүг улуг девискээрге шак ындыг ниити рынокту тургузарындан боттарывыс-ла ойталап турарывысты ында билбейн турарлар, ындыг рынок делегейниң депшилге-сайзыралын кайгадыр, ында чурттап турар улустарга чечектелишкинни база чаагай амыдырал-чурттаганың бедик деңнелин хандырып шыдаар.

Камгалалдың болгаш айыл чок чоруктун, делегей айтырыгларынга Совет Эвилелиниң ролюнун айтырыгларын ап көрээли. Делегей ужур-дузалыг чурт бооп турар Совет Эвилелинде эде тургустунуушкуннуң ачызында делегейде чаагай өскерилгелер болган болгай. Чаңгыс-даа бичин чуртту хомудатпазын бодап тур мен, чүге дээрге улус бүрүзү, күрүне бүрүзү хүндүткелге төлептиг. Ынчалза-даа кайы-бир күрүнениң төөгүзү-биле холбашкан боттуг үүүлдер турары албан болгай. Бистиң салдарывыс чүдел дизе, эде тургустунуушкун, гуманныг чорук, демократия, кижиже угланган ниитилел тургузуунуң күчүзүнүң ажыдыышкыны кайгамчык улуг чуртта болуп турар. Боттарын улуг демократтар база чоннуң эрге-ажыктарының илередикчизи деп санаттынып турар кижилер хөй национаалдыг күрүнениң буступ дужериниден өске чүү-даа эвес чүгле даштыкы хевири ангыаңгы көстүр ындыг үүүлдевин саналдап үндүрүп турарлар.

Чүгле бистиң чуртувустуң улустары эвес, харын ниити делегей ниитилежилгези делегей чорудулгаларынга ССРЭ-ниң улам өзүп орар тодаргай салыышкынынга сонуургалдыг. Ол чурт эде тургустунуп, чаартынгаш бодунуң туруштарын бүдүн күрүне ыылдыр камгалап база быжыглап алыр болза, ол күрүне бо бүгү үүүлдерни кылып шыдаар дээрзинге ханы бүзүрээр мен. Ынчангаш бистиң республикаларывыстың Дээди Советтеринден база чазактарындан делегей айтырыгларынга оларның боттары-биле төптүң аразында рольдарны хуваажып турган, бедик харыысалгалыг, бүгү талалыг шүүп көрүүшкүн негеттинердир. Өске-даа талаларга дег, маңаа чүвениң алызын бодавас чорук, ылап билир шинек чок болуру, хөлүн эртир далаш чорук, оон туржук сагыш-сеткил изиглениишкиннери база янзы-бүрү улуг туралыг көрүүшкүннер шуут-ла таарышпас. Эвилелде каттышкан күрүнелериниң ролю делегей ажыл-чорудулгалыг субъектилер болганда, амгы байдалдарда

ЧУРТТУҢ ТӨӨГҮЗҮНҮҢ БЕДИИН ТӨЛЕПТИГ ЭРТЕР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

болур. Ядролут боо-чепсектин бүдүр хевирин кызырганы, оон ынай, стратегтиг ядролут чепсектерни, Европага, а аная боо-чепсекти кызырарына эгиттинмес шиитпирлиг болуру, химиктиг боо-чепсекти соксадыры база чок кылыры: ынчалзажок база фактылардыр.

Варшава керээзинин соон дарый, НАТО-нуң дайын доктриналарын эде көөр чорудулганын эгелээни база факт бооп турар. Европа дипке айыыл чок чоруктун чаа тургузуун хевирлээри салдынган. Улуг бо чаартылгалар ниити делегей байдалынын, Европа күрүнелери-биле бистин харылзааларывыстың ылангыя — совет-америк харылзааларның өлүүн экижээни-биле чедип алдынар аргалыг болган.

Бистериң айыыл чок чоруувусту бо бүгү быжыглап турары чугаажок. Колдуунда-ла дайын хөрээнге моон мурнунда хамаарыштырып турган ол чүүлдүң утказын эде көөрү ам негеттинип турар. Бистиң даштыкы политикавыс-биле чөпшээрешпес болгаш чедир билбейн турар кижилерге Чөөн Европада байдалдың өскерилгени эң кошкак чүүл боор. Билдингир чүүлдү тайылбырлавас мен: ол өскерилгелерни доктаадыр сорулгалыг хензиг-ле хөделиишкин аймыл чок чоруукту камгалаарынга эккелбес турган ийик, бистиң НАТО-биле дайын чөрүлдээлеринге чыгап болур турган. Делегей харылзаалары экижидип быжыглаар база боттуг кады ажылдажылга дээш бо чылдарда кылдыып келген бүгү-ле чүүлдерни базып каап болур турган. Ындыг ораладжыышкыннарны ол чурттарның чоннары шуут-ла хүлээп албас болгаш буруу шавар дээрзинин дугайында чугаалаары-даа артык боор.

Угаан-сарыылдыы болгаш ажыы-биле сайгарып көрээли: Чөөн Европага ол болуушкыннар эгелээн соонда бистиң айыыл чок чоруувус баксыраан, кошкаан бе? Ындыг эвес, харын-даа сыр дедир болган дээрзинге бүүрелдиг мен, улам быжыг, идегелдиг үндезиннерге быжыгыышкынның перспективазын ол алган.

Кайы-бир кижиге кандыг-бир чүүлдү чыгадаар, албадаар ораладжыышкынардан хостуг, бот-боттарын хүндүлежир, чаагай кожа-хелбээ харылзааларны тургузары, оларны сонуургалдарның болгаш кайызынга-даа ажыктыг болур чоруктук балансызынга тургузары идеологтуг чаңгыс эп биске бүгү-ле айтырыгларның шиитпирлээшкинин хандырар деп бүүрел-биле бодун оожуктурарындан нарын болуру чугаажок. А херек кырында ол карак чагган найыралдың болгаш аптиг чоруктун чаглааның адаанга барымдаалыг чөрүлдээлер база улуг хомудалдар чыглып турган. Ынчангаш ол ийи немец күрүнелергедаа, оларны-биле бистиң харылзааларывыска-даа ындыг өскерлиишкиннерни агымынга Германияның каттыжыышкыны, ол чорудулгага бистиң позитивтиг хамаарылгавыс тургустунун болур аргалыг болган.

Ол бүүү чүүлдер шуптузу ханызы-биле сайгартынган, бүгү-ле боттуг чүүлдер өөренип көрдүнген турган. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, Германияның каттыжыышкынының дугайында айтырыга бистиң политикавыс — чүгле чаңгыс угаансарыылдыг болгаш шын дээрзинге бүүрелдиг мен. Совет-герман харылзаларны келир үеэ-зинин эки болурунга чайгылыш чок бүүрелдиг бис. Ол харылзаларның келир үеге эң чугула барымдаазы — боттарынга бүүрелдиң үеэ-зинин чогум үеэ-зинде ажылдап эгелээни эвээш эвес ужур-дузалыг болган. Кайы-даа чоннарның, Европаның болгаш бүүү делегейним улустарының эргеажыктарынга ажыктыг болур чогум топтуг, чаагай кожа-хелбээ, хөй талалыг харылзааларны ол улуг нация-биле тудуп шыдаар бис дээрзинге бүүрелдиг мен.

Кувейтке удур Иракты агрессиязынга хамаарыштыр ССРЭ-ниң ээлээн туружун база делегейде болуп турар үндезиннигг өскерлиишкиннерге хамаарыштыр болгаш бистиң чаа даштыкы политиктиг угланыышкынывыска дүүштүр көөр апаар. Ажыы-биле алыр болза, бисте күрүнелерни хөй кезиинде ышкаш, оон өске шилип алыышкын чок-даа турган. Күрүне кызыгаарларын эде шыярынга, ам барып тускай догуннаан күрүнени күш-биле каттыштырар сорулга-биле күш ажыглаары улаштыр-улаштыр бооп болур үүлгедиглериң эгелеп болуру-биле, бүгү делегей каттыжыышкынынга айыылдыг. Оон өске кандыг-бир хамаарылга көргүзери база болдунмас, чүге дээрге хөлдаашкын бистиң чепсээвистия дузазы-биле база болдунган, бис ол чепсекти Иракка чүгле боттарының камгаланыр аргазын быжыглазын дээш, а өске девискээрлерни болгаш бүдүн күрүнелериң девискээрлерин эжелеп алзын дээш эвес, садарынга чөпшээрежип турган бис. Кара сагыштыг херек үүлгеттинген, чурттар аразының хоойлу-дүрүмү, Каттышкан Нациялар Организациязының Уставы каржызы-биле хажыттынган. Чаңгыс сөс-биле, бүүү делегей каттыжыышкынының кижи төрелгетейни тайбын хөгжүлдениң оруунче кирер сорулга-биле кылып, улуг бүзүрел салып турган бүгү-ле чүүлдери хажыттынган. Ынчангаш шериг хөделиишкиннерин чүгле соксадыры, оларның өске чурттарже калбарарын болдурбазы чугула эвес, чурттар аразының хоойлу-дүрүмүнге хүнүдүткелдиг чорукту катап тургузары оон артык чугула. Маная араб күрүнелериң, оларның девискээр организацияларының угаансарыылдыг болгаш харыысалгалыг болурунга идегеп, Каттышкан Нациялар Организациязының, Айыыл чок чорук чөвүлелиниң бүүү эргелеринге база аргаларына бүзүрел турар бис. Ынчангаш ол үскүлежишкинни дүжүрериниң чорудулгазы боттанган турар ужурлуг. Эгелей берген шериг реформазын демдеглеттинген чүүлдерни барымдаалавышаан, көөр херек, эштер.

Шериг реформазы биске чогум чүге херек болу бергенил? Ындыг реформаны дайын сөөлүнде кылып турар ышкажыгай. Ындыг хевирлиг байдал херек кырында ам бар-дыр ийин. «Соок дайын» үеэ-зинде сорулгаларны шиитпирлээр дээш бистиң Чепсектиг Күштеривис тургустуган болгай. Ам ол соксаан, ынчангаш реформа эргежок чугула болу берген. Бодувустун шериг доктринавысты өскерткен бис, оон-биле холбаштыр Чепсектиг Күштериң структуразын өскертири база негеттинип келген. Ол ам боттанып турар деп чугаалаан болгай мен.

Реформаның хемчээлинге чогум чүү тодаргай шиитпирлээрил? Бирээде, сан болгаш шынар талазы-биле кандыг Чепсектиг Күштер чоокку үеде негеттинип турарын тодаргайлаар. Оны кылырда АКШ ышкаш НАТО-нуң ындыг күрүнелериниң, а ол ышкаш Японияның, Кыдаттың, Иранның, Пакистанның, Индияның, чамдык араб күрүнелериниң, Израильдиң, Мурнуу-Чөөн Азия күрүнелериниң шериг доктриналарын, шериг ажыл-чорудулгазының угланыышкынын, моон соңгааргы ут-шиин эң чаа медээлер өзүгаар барымдаалап көөр херек. 90 чылдарда чепсектиг күштерин хөгжүдер талазы-биле ол чурттарның планнарын болдунар-ла шаа-биле ылаптыг билип алыры эргежок чугула. ССРЭ-ниң камгалалын хандырар талазы-биле алыс болгаш амгы сорулгалар база ниитизи-биле болгаш угланыышкынар аайы-биле Чепсектиг Күштериң саны тодаргайлаттынган турар ужурлуг.

Ийиде, демдеглеттинген чүүлдерни барымдаалавышаан. Армияның болгаш Флоттун структураларын тодаргайлаар херек. Чепсектиг Күштериң беш хевирлери ам бисте бар. Келир үеде оларның шуптузу азы чежези херегил? Хевир бүрүзүнүң ролю канчаар өскерилген турар ужурлугул? Ону база шериг реформазы тодаргайлаар ужурлуг.

Үште, камгалалга: Армияны болгаш Флотту, оларның дайынчы белен чоруун хандырарына; әртем-шинчилел ажылынга; бодунуң составының болгаш офицерлер өг-бүлелериниң амыдырал тургустунуушкунунга чуртталга бажынарын тударына база ажаап-тежээринге, армияның культура хандырылгазынга болгаш оон-даа өске чүүлдерге саң-хөөнүн болгаш материалдыг кандыг, чеже хире курлавырлар туснайлаттынган турун болурун камгаланырына четчириниң доктриназын ынчгыы барымдаалап турган, чаа боттуг үндезинге санап көөр.

Саң-хөө болгаш материалдыг айтырыгларны чоокку үеде шиитпирлээрде, даштыкыдан шериглерни үндүрүп алыры-биле холбаалыг сорулгалар база барымдаалап көрдүнген турар ужурлуг. Ол айтырыг дээрге социал болгаш күрүне ужур-дузалыг эң улуг айтырыг-дыр, бистиң шериглеривистиң амгы болгаш келир үеде моральдыг сагыш-сеткили ук айтырыгны канчаар шиитпирлээриниң улуу-биле хамааржыр апаар.

Бо бүгү дээрге дыка нарын айтырыглар-дыр, офицерлериң өг-бүлелериниң амыдырал байдалын таарыштыр тургузары-биле холбашкан чүгле ындыг айтырыглар безин дыка көвүдээн болгаш сөөлгү чылдарда, чидиг характерлиг болу берген. Камгалал министри маршал Язовтун макаа чугаалааны, моон мурнунда хүлээп алдынган хемчеглер турза-даа, чаңгыс удааның шиитпирлериби-биле бистерге ук сорулга бүттүнмес ышкаш, ынчангаш күрүне программазы негеттинип турар. Ол программа ам чазактың чугаалажыр көрүүшкүнүнде туруп турар.

Дөртте, Чепсектиг Күштерни четчелээриниң принциптерин тодаргайлаар херек. Оны канчаар көөр ужурлуг бис? Кол бодал бар апарган, ынчалзажок өске бодал база бар. Четчелээриниң холушкак хевирлиг принциби база бар — ол дээрге кадрлар кезээ, бригээр чугаалаарга, офицерлер, прапорщиктер, хуусаадан дашкаар шериг албаныгларыдыр, ынчаарга шериг албаны оларга бүүү назыда профессия, а солдаттарны, сержантыларны бүүү-иинти шериг хүлээлгезинге үндезилел келдиртип турар болгай.

Өске бодалды өзүгаар алырга, эки турың профессионал армиязынче шилчиир үе келген, аная солдаттар, сержантылар база-ла кадржаан шериг албаныглары болу бээр.

Беште, албаның кандыг принципин — национал-девискээр азы онзагай девискээр, эвилел принципин ажыглаарын шиитпирлээр херек. Азы ийи принциптин кайызын-даа катай ажыглаар бе.

Ол дээрге эң-не чугула, ынчалзажок шериг реформазының үеэ-зинде шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларның чүгле кезии-дир. Оон концепциязын ажылдап кылыры дооступ турар. Президентиниң чанында Камгалал Чөвүлелинге ону сентябрьда чугаалажыр көөр бис, чедир ажылдап кылдынган сөөлүнде ССРЭ-ниң Дээди Совединге киирер. Реформаны боттандырары 1991 чылда эгелээр.

Политиктиг болгаш шериг удуртулгазының аразынга харылзааларның болгаш кады ажылдаарының дугайында каш сөс. Оларның бот-боттарының аразында харылзаалары таарымчалыг болгаш ажыл болур-чогуурубиле чоруп турар. Камгалалдың чаартынган хевирлиг Чөвүлели Президентиниң чанынга тургустунганын чугаалаан болгай мен, шериг ажыл-чорудулгазының болгаш Чепсектиг Күштер тургузуунун бүүү айтырыгларын аная чугаалажыр көөр болгаш шиитпирлээр. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хамаарышкан комитеттери-биле Камгалал Чөвүлели демнежин ажылдаар апаар.

База бир темага хамаарыштыр адактың сөөлүнде чугаалаар бодаан мен. Ээлеп турар албан-дужаалдан хамаарылга чокка чепсек талазы-биле эш хуузунун акыдуна өзүзүнүң байдалы Совет Армияның быжыг туруштуунун база күштүүнүн кезээде үндезини болуп келген. Эрге-дужаалдан болгаш албан-дужаалдан хамаарылга чокка, бот-боттарына дузалаары база демнежири армия коллективтеринге нептерээн турар ужурлуг. Кадыкшыдыгланын чорудулгазы, бергелер турза-даа, эгелей берген, ук чорудулганы улам-на калбартыр төлээде, командирлериң-даа, политиктиг армияда органнарның, партия болгаш комсомол организацияларының-даа бүүү аргаларын ажыглаар херек. Армияның иштики харылзааларының четпестерин шүүмчүлевишаан, генералдарның болгаш офицерлериң бедик авторитедин айыткан хөй санныг чижектерни киирген хөй чагаалар шериг албанныглардан кээп турарың менээ дыңнаткан. Армияның иштики чаа харылзааларынче шилчириниң чорудулгазын дүрген эртер ужурлуг бис, ону чедип алырына бүүү аргалар Армияда бар.

Кадрлар айтырыгларын шын шиитпирлээри, бо херекке принципиалдыг чорук, амыдырал хандырылга, шериг албанныгларының дугайында сагыш салыышкын улуг ужур-дузалыг болуп турар. Взводтар, роталар, батальоннар, полктар дециелинде офицерлерни чогуур буруугаарлаашкынына болгаш өзүлдезинге кым-бир кижи моондактап турар дээр бодал офицерлериң чамдык кезиинде тургустунуп келген. Кадр политиказында четпестер бар-даа болза, ук политика камгалал министриниң салдары-биле чаартынып эгелээн. Ужуражыышкына оон чугаалаан чүүлдериниге байыр чедирип тур мен. Аныяк офицерлерни дидими-биле депшидер, талантылыг, шериг хөрээнге бердинген болгаш ынак кижилерге делгем орукту ажыдып бээр херек. Арай боорда албан эрттирип турар болгаш өзүлүг шериг кижизи болуп шыдавас кижилерни чаңгыс-даа хүн туткан херээ чок. Ындыг кижилер Армиядан үнүп чоруй баарга, хомудаан-даа херээ чок. ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң офицериниң болгаш бүүүнинти шериг албаныың атаалдарын деткинри база быжыглаары — бүүү чоннуң күрүнениң сорулгазы-дыр, бистиң бо чугаалашканывыс ниитилелге дыңналып четкен турар дээрзинге идегеп тур мен.

Чоокку бир азы будун чаатык чылда үелер бистериң шуптувуска берген болур дээрзин түннелинде чугаалаар ужурлуг мен. Ол берге үелерни шыдажып эртер, чурттун улуг болгаш алдарлыг келир үезинче, аная бүзүрээр мен, оон төөгүүнде кадыр бедикти төлептиг ажып эртер херек. Силерниң шериг күш-ажылынарга чедишкиннерни күзедим.

«ЧЕДЕР» КУРОРТ:

ооң четпестери

Республика найысылалындан 45 километрде турар «Чедер» курорт болза ТАР үеэ-зинде-ле тургустунган курорт болуп келген болгай. Сөөлзүүредир аная «Үш-Бөлдир» курорт немежи берген. ТАР үеэ-зинде-ле кылдынган клуб ам-даа «пенсияже үнмээн», бараан болуп турар. Чаа клубту үш чыл хире тудуп келгеш, ам-даа дооспаан. Ол доосту-даа берзе, курорткa дыштаныр үш чүс хире кижи аная сымас, бичин хемчээлдиг. Ларёк хевирлиг бичин садыы бар, ол база-ла дыштаныкчыларның негелдезин хандырын шылавайн турар. Шилчиткен акша, посылкаларны дыштаныкчыларның алыр аргазы чок. Ынла телефон бар-даа болза, ол доктаамал ажыллавас, төнчү чок үрелиишкинде.

Кедээден келген малчынар болгаш өске-даа дыштаныкчыларга шилчиткен акша келирге, ону Кызылдан барып алыры дыштаныкчыларга улуг шүүт.

«Чедер» курортта эң-не таарымча чок болгаш харын-даа чаржынчыг байдалды болдуруп турар чүве болза, корпустар чоогунда кылгылаан чунар-демирлериң ажылдавайн турары. Дыштаныкчылар чунарда, савага суг кудуп алгаш, ону аксынга пактап тургаш, чунар ужурга таваржып турар. Оон ынай ханы кудуктан кээп турар демир хоолайлар дамчаан минералдыг аржаан суг курорт девискээринин чер болганда аттыгып чыдар, оортан дыштаныкчылар душкан черинден-не аксып ап турары санитарлыг байдалга канчап-даа таарышпас. Кадыкшылга эки салдарлыг ол аржаан сугну тускай бажыңчыгаш иштинге төпчүтүнген краны кылгаш, эмненикчилерге таарымчалыг болдурарын дыштаныкчылар курорттун дирекциязынан шыңгыы-ла негеп турар.

Курорттун удуртукчу ажылдакчыларының дугайында дыштаныкчыларның хомудалы ханы болуп турары эскертинер чорду. Шынап-ла, курорттун директору-даа, администратору-даа, диетсестра-даа, ажыл-агый талазы-биле харыылаар кижи-даа пенсия назылыг кижилер болуп турарына дыштаныкчыларның таарзынмайн турары чөптүг. Курорттун улуг эмчизи Тока боду тыва, тывалап чугаалаар тургаш-ла ийиги сезон ажыттынып турда, дыштанып келген көдээ малчынар тывалап айтырыг салырга, орус дылга доңгун чаңчаттынып харыылаанын эмнедип келгенер кайгаан.

Моол Арат Республиканың эмчилерин ап көрээли: олар Совет Эвилелинге, харын-даа даштыкы чурттарга дээди эртемни чедип ап турарлар. Олар чуртунга ажылдап эгелей бергеш, медицина эртемин болдунар-ла арга-биле төрээн дылынче шилчидип алырын чедип ап- турарын моол парлалгада кончут тода бижип келгеш. Ынчангаш бистиң дээди эртемниг тыва эмчилеривис өске дылче бүрүн чайлып, адыыргаар чоруктан чайлаза эки боор. «Чедер» курорттун ийиги сезону төнгүжеге, директор Губановага ужуражырын күзээн дыштаныкчылар ону тып чадаан. Кайнаар барган, кажан келирин билир кижи чок боор чорду.

Пенсионер директорнуң туразы-ла ийнен харын, ону албадап кым командылаар деп. Ынчап кээрге Тывада эң улуг дээн төп курорттун директорунга пенсионер кижиниң олурган херээ бар бе? Чоннуң кадыкшылының төвү чугула курортту бүүү талазы-биле шимчеңгир, угаангыр, удуртуп баштап шыдаар кижи херек эвес бе?

Виктор САГААН-ООЛ.
Ийиги удаазының дыштаныкчызы.

РАДИО ДЫҢНАВАЙН...

Тоожу районнуң «Май 1» совхозунуң ажыл-ишчилери ам бүдүн чылдың нүүрүнде радио дамчыдылгазын дыңнавайн тур бис. Район төвү чорааш, тыва дамчыдылганы дыңнаарга, солун-на боор чүве-дир. Райкүүском, райкомга бо айтырыгны тургузуп чөгеливис төндү. Чон ам «хол көдүргеш» олурупкан. Суурда бичин үрелиишкинни эдеринден харылзаа ажылдакчылары чалгаарааш, чылдак хап турган чүвези ам 3 дугаар чылче шилчээш шуут ара соксаан, 30 точкалыг автоматтыг телефон станциязын тургузарда кады кыла шааптарын аазаарга манавышаан бис. Акша-хөрөнгүге үскеш турар. «Совхоз боду чагыларны кылыпса, дораан тургузуптар бис» дээрге, шынап-ла, совхоз сонуургалдыг болгаш шеф күүнүн ажыглап тургаш, эрткен чазын ыыска хуусаада кылып дооскан. Ол хиреде ажыл шуудавастааш турупкан.

Самыя СААЯ.

Кызыл районнуң Кунгуртуг суурда харылзаа пунктузунуң эргелекчизи Федор Хорлук бодунга онаашкан ажылды ак сеткилдиг күүседип, хөй-ниитиниң хөрөөнге идепкейлиг киржип турар. Оон-биле кады Кызыл-биле чугаалажыр радио харылзаазының оператору хүлээлгезин бөгай эвес күүседип келген.

ЧУРУКТА: Ф. Э. Хорлук. Киим БҮЛҮГҮН чураан.

Хүннүң темазынга интервью

ХУУСААЗЫ УЗААН ТУДУГ

Аэровокзал, хооркүүском, амыдырал хандырыга бажыңнары, республика типографиязының тудуу... Корреспондент чүге бо тудуг объектилерин чаңгыс черге чыскаай бижий бергенинин чылдагааның найысылал Кызылдың чурттакчылары билир. Олар бир шагда тудуу эгелээш, оон тудар хуусаазы узап, ажыглалга кирбестээш турупкан объектилер-дир. Ылангыя типография улус-чоннун билиин, сеткил-сагыжын хүн бүрү байлакшылар үнелиг эртине — солун, сеткүүл, ном парлалгазы-биле дорт холбашкан албан чери болур. Хөй-хөй номчукчулар «бир хүн солун номчувас орнунга, чем чивээни дээре» дижир. «Республиканың хоочун бүдүүлгези бо хүннерде кандыг байдалда туруп турарыл,ында ажыллаарынга таарымчалыг байдалдар бар бе, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинин Даргазының оралакчызы В. П. Болбат, Кызыл хооркүүскомунуң даргазының оралакчызы А. Д. Монгуш оларның «шынзыдып» турары-биле алырга, «хоочун коктуг, хола кактыг» дээни ышкаш «олар эрги байдалга ам-даа бир, харын-даа оон хөй чыллар иштинде шыдажып, ажыллаптар аргалыг бе?» дээр дугайында солуннун корреспондентизи **С. Монгал** Тыва АССР-ниң Ном үүлүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының хөрөөнинин талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы, оон кол инженери **Ранса Комбуевна ООРЖАК-биле** беседалашкан.

— Ранса Комбуевна, типография тудуунуң хуусаазы узааны силерге шаптыкты чедирбейн турар бе?

— Баштай бодаарга, ол биске анаа хүн бүрү идегеп, манап турарывыс кайда-чүде бир тудуг ышкаш сагындырар. Ол бистиң бөгүнгү ажыл, амыдыралывыс-биле туттунуп эгелей бергениинден бээр-ле сырый холбажы берген деп чүвени кым-даа билбес. Ынчангаш бир чамдык даргалар турган чүү тургай-ла, тудуу туткан чүве чүү ажырар, «өрттен өрттенип, өл-чаъстан дадарыыр» эвес дээр байдалдыг. Амыдырада ындыг эвес. 1929 чылдан бээр туруп келген бүдүүлгени чалыыткадыр аргавыс чок. Ол ыныча чылдар иштинде таптыг капитал септелге чок ажылдап келген. Солунну хүн бүрү үндүрер апаар болгай. Ынча хөй дериг-херекселди турдаа бол көөрери болдунмас. Ынчангаш үстүү черлерден типографиядар ынчаарда-мынчаарда туттунар деп турза-турза, чылдар эрткен, хоорайга эң баштай «Коммунистиг күш-ажылдың бүдүүлгези» деп бедик атты чаалап алган коллектив адын сыгар эвес, шыдашкан. Ынчап турза-турза, өч, эки ай, хүнде чаа типографиявыстың таваан салыптарга, улуг тынган бис. Амна чаа черге, чаа өзү-биле ажылдаар-дыр бис дээш. Арта парлалга бажыны-биле кожа, орук кежилдир. Ол-даа улуска, биске-даа хөлчок таарымчалыг болур ужурлуг.

«Ынанганының бажын ыт чизин» дээр ийикпе, парлалга бажыны баштайгы септелгезин безин кылып четтигипкен, а бистер «казанаавыста» хевээр бис. Ол хиреде даргалар хурал-суглаа болурга-ла, «баштайгы коммунистиг күш-ажылдың бүдүүлгези» дээш мурнунга тудуп, мактанып, чоргаарланып-ла турарлар. Бөгүн чоргаарланып чүве шынында эвээш. Бажыңывыс республика үеэ-зинден бээр туруп келген болгаш оорганы ыргайып, буступ дүжер чоокшулап орар. Кожавыска «Шын» солун канчалчык. Бир дүне (чаяны көруп) дээвири буступ дүже берген болгай. Харын-даа улус турбаан. Дериг-херекселивис база үе-дүптүң, эркүүседип турар хоочун, аныяк-даа ажыл-ишчилерге чоргаарланмайн, ам кымга чоргаарланып бис.

Ындыгларга Омскиниң политехниктиг институдунуң доозукчузу, кол инженер Раиса Михайловна Дроздова, дептерлээр цех начальниги, коммунист Валентина Ивановна Попова база-ла СЭКП кежигүнү линотипчи Вера Хертековна Доржу, оон-биле чаңгыс мергежилдиг Зоя Лопсанчаповна Допчун-оол, парлалга цегиниң начальниги Юрий Евдокимович Коршунов, аныяк коммунист, өрүкчү Раиса Анай-оол, ол-ла цехтиң начальниги Анна Хертек, парлалга цегиниң мастери, күш-ажылдың хоочуну Зоя Михайловна Чащухина болгаш өске-даа он-он мурнакчыларны хамаарыштырып болур. «Дагыр эргек талазын тырткан» деп бодаванар. Район солуннарының типографиялары база биске, бистиң комитедивиске хамааржыр чүве. Олар дериг-херексел дээрден башка, бажыңбалгат талазы-биле хомудал чок улус. Болур-чогуур дузаны көргүзүп турар бис. Бир-тээ, чугаа республика типографиязының дугайында чоруп турар чүве болганда, орта каксы доктаадым. Оон чартылгазындан, эде тургустунуушкунундан район солуннарының даартагы хүнү база дорт хамааржыр чүве. Кижи боду чеже-даа эде тургустунарга, бүдүүлгениң арга-шинээзи кызыы, куду, хер-херексели үениң негелдезинге дүүшпес болза, оон огулуг чүүл, эки түннел үнмези тодаргай. Ынчангаш ажыл-иживистиң шынарын бирде чемеледи бээривистиң ужуру ында.

— Дериг-херексел дугайында чугаа эгелеп алган болганында, ону чаа типографияга хамаарыштыр уламчылап көрүүлерем. Чаа типографияны бөгүн-даа бол чүмү-биле дериптер хире хер-херексел чедип келген дээр, ол шын бе?

— Ийе, барык-ла шын ийин. Типография тудуунуң таваан салгаш, оон ажыглалга кирер чижек үеэ-зин айтып каарга, дораан диленип, сурагланып, соңгаар-бурунгаар чурттун улуг полиграфия бүдүүлгелеринге чагыгны киирип тургаш, туттунуп турар типографияга тургузар чаа дериг-херекселди четчеленп, тыптынып эгелээн бис. Ам бо хүнде турза чогуур 101 дериг-херекселдиң 55-и чедип келген, бар. Чагыкчы, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң капитал тудуг эргелелинин шыгжамырында чыдып турар. Маная бир мындыг бодал тыптып кээр чадавас: «Хер-херексел четче эвес-тир, куруг бажыңны тудуп-тургузуп алгаш-даа канчаарыл?». Ол окта шын эвес. Бис эге чылдарда элээн шалыпкын ажылдап турдувус. Бир эвес типография өй-шаанда болу берген турган болза, шагдала четчелеттинип аптар турган бис. Эгезинде ийи, үш чыл тудар ужурлуг, хуусаатыг тудуг ам... чеди чылдың нүүрүнче кирген. Ынчангаш оон төнер, ажыглалга кирер хуусаазы тодаргай билдинместээш туруп бергени бо. Бир кижи келир 1991 чылды адаар, а өске бирээзи оон-даа ынай чылзыр сагыштыг. Бо чорук биске халаптыг уржуун база шагда-ла халдадын эгеледи. Ийе, чедир тутпайн турда безин. Бирээде, кайы ырактан сурагланып эккеп алган херекселдеривис чыда «кырыдыла». Эртем-техника хүн бүрү бурунгаарлап орар болгай. «Эрги» чүве албазыбиле түр када киир сөөртүлгени соксаттывыс. Ийиде, «Дөмей-ле ажыглавас улустур силер» дээш бир чамдык бүдүрүлгелер чаа техниктиг дериглер, херекселдер бээриниң ам мырыңай ойталап эгелээн дивес силер бе (!). Чижээ, солун парлаар, амгы үениң негелдезинге дүүшкен чаа машина дилээривиске, үстүнде хандырылга черлери чүү дээн деп бодаар силер: «Та бүдер, та бүтпес типографиялар. Бардыр. Амдыызында эрги ротациядар ажыглаар, херек болза көөрүп-даа алынар...»

— Бисте барып-барып хөй-даа, эвээш-даа эвес, а беш республика солуннары хүннүн парлап турар шагтөөгүнүң эрги ротациязы ышкажыл, арта чаңгыс. Ынчангаш та бөгүн, та даарта үрелгеш, туруптар чүве, ону чүгле «бурган билир» деп шынзыдарын кыыттывыс.

Орус чон «Чүү-даа чок болганда, шииткел база турбас ужурлуг» дээр үлегер домаанга хөлчок ынак улус. Баштай типографиядар тудуп алынар, оон чугаалажыр бис дээр байдалдыг. «Өг ээлери» бистер тудуг-суурну дүргедедир хемчеглер албайн турувуста, өске улустуң чүге бажы аарыыр деп. Бисте чеже-чеже ажылчынның ажылын чүмү-биле өскертир, көскүзү-биле чингедир, кадыын бижыглаарын чедип алыр чаа дериг-херекселдер келген. Чүгле дүүглүг-шарыглыг хевээр. Типографиявыс чижеглеп чугаалаарга бөгүн болу берген дижик, бөгүн ону чыып салыптар бис. Чүү ындыг хер-херекселдерил ол? Чижээ, «ФА-2000» дээр фотоөрүлге автомады дижик. Чаңгыс «автоматика» деп сөс безин хөйну сөглээр ышкажыгай. Бо дээрге ол хөй ажылды кижи дузазы чокка болу кыска хуусаада, бедик шынарлыг кылып шыдаптар дээн ол.

Ам кандыг ийик. Солунга үнер материалды машинанчы бижик машиназынга парлаан соонда, типографияга чедирер. Оозун линотипист кижи коргулчуунче шилчидер. Ук коргулчуунну ийгг, хайылдырган металлдан алыр чүве болганда, кадыкка оон чогумчалыг, таарымчалыг эвези билдингир. Оон кадында шимээн-дааш. Солун арнындан соң-даарта барып номчукчунуң таалал азы килен-биле барып номчуур улуг, биче үүлүнүң оруу ам-даа узак болдур эвеспе. Демги коргулчун үжүктерни ам өске бир кижи ап алгаш тускай макет өзүгаар ол-бо турукун тып чыскаар... Оон солун болуп үнгүжеге оруу ам борта чүгле орту кирер дизе хөөредиг болбас. А бир эвес «ФА-2000-ну» ажыглай бээр болзувусса, бо бүгү ажылды автомат кылыр болганындан ажылдың хемчээли, хуусаазы, кылып-бүдүрер улузу ийи катап кызырлыр. Кол-ла үүл бөгүнгү ышкаш хөй дакпыр ажыл-иштен, изиг коргулчуундан, даашшимээнден кижилериниң кадыкшылынга хора чедиртинери болдунмас.

Ол ышкаш ном садыгларында чаа номну садып алган кижи бистер ону бүдүрүп үндүрер дээш кайы-хире күштү, энергияны үндүрүп, үени чарыгдап, турарывысты билбес. Номнуң арынарын чогуур туруштарынче чыыр, хырбалаар, бөлүктеп шарыыр, ону дептерлээр чижектиг ажылдарны амдыызында холбиле кылып турар бис. Ол бүгүнү хөй кижи күжү хереглевейн боду күүседир даштыны, герман «Модел-881/12» дээр машина биле «БВ-270» автоматтыктан херекселди алган хиревисте, дарый ажыглаар аргавыс үстүнде чылдагаанның уржуудан чок болуп турар, Типография тудуунуң дугайында айтырыгны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга чаа чугаалашкаш, ону келир 1991 чылда бүрүн ажыглалга киирер деп шиитпирни хүлээп алган. Чаа технологияны шинээдип, үе-биле бир деңге базып ажыллаары кымга-даа күзенчиг. Республиканың удуртулгазы бо удаада сөзүн эвлээр боор дээрзинге бүзүрел улуг.

ЧУРУКТА: Каа-Хем районда «Бүрен» совхозтуң малчыннары Иргит Анчымаа биле Иргит Сүрүнчап чээрби ажыг чылдарда хой кадарып, ниитиниң малын ажаап өстүреринге үлүүн киирип келгеннер. Олар ам-даа мал ажылында. Республика Наадымынга кээп киришкеннер.

Чыл санында чүске онааштыр чүс чедир хураганнарны ап, көргүзүү бедик болуп келгеннер. Малдан элбек дүкту ыргып ап, ону дужаарының планныг даалгазын база ажыр күүседип алганнар. Шивилгиниң серииң чайлааанда малын семиртип, малга сиген белеткээринге киржип эгелээннер.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ӨӨРЕНИКЧИЛЕРИНИҢ САГЫШ-СЕТКИЛИНДЕ

Бо хүннерде Тывада националдар аразында харылзаалар баксырап, бот-боттарының аразында көрүшпес чорук өскүп турар деп чугаалар оон-моон үнүп турар. А ынчаарга амгы үеде бо талазы-биле ындыг бодалдарны хөөктүрери эвес, а эки үлегерлиг түүлдерни, интернационалчы чорукту көргүзери, ол дээш ажылдаары онза чугула. Орус, тыва, өске-даа нацияның кижилеринде интернационалчы наңыралга шынчы, өскелешпес-башкалашпас чоруктуң чижектери кайы хөй. Моон адаанда улуг орус улустуң кызы, Тываның культура хөгжүлдезинге бердингей чораан башкы В. Л. Ладанова дугайында сактыышкынны парладывыс.

Тываның улус өөредилгезиниң хоочуннарының бирээзи, «Улус өөредилгезиниң тергиини» хөрек демдээниң эдилекчизи, РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы Вера Лукинична Ладанова ам-даа чүрүтап чораан болза, бо хүннерде 70 харлаар, а партия стажы 40 чыл болур ийик. Вера Лукинична Ладанова 1919 чылда Кызыл районнуң Кара-Хаанка хөй уругларлыг, идик даараар тараачын кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген.

Вера 1928 чылда Кызылдың № 1 школазынга (бо школага Совет Эвилелиниң Маадыры Михаил Бухтуев база өөренип чораан) өөренип киргеш, ону 1938 чылда тергиин эки өөредилгелиг доскаш, бодунуң өскен-төрээн чери Кара-Хаак эге чада школазынга башкылай берген.

1946 чылдың күзүнүнде Вера Лукинична Ладанованы областтың улус өөредилге кылдызының эргелекчизи Оржак Хойлакаа келдиргеи. Оларның аразында чугаа ыска болгаш ажыл-ишчи болган. Ынчангаш ажыл-ишке бодунуң эки талазын көргүскен. Тывага төрүттүнген аныяк башкыны Москвада В. И. Ленин аттыг башкы институдунче өөредип чоруткан. 1950 чылда ук институтту чедишкиннг доскаш, Кызылдың башкы училищезиниң өөредилге эргелекчизинге томуйлаткан. Анаа ол психология болгаш педагогика эртемнерин башкылап турган. Кызылдың башкы училищезинге 12 чылдарның иштинде үзүк чокка өөредилге эргелекчилеп ажылдаанының соонда, Вера Лукиничаны Кызылда Күрүнеиң башкы институдунуң педагогика кафедразының эргелекчизинге ажылдаары-биле чоруткан. Ол анаа база-ла он ажыг чылдарның иштинде ажылдаан. Вера Лукинична училищеге болгаш башкы институдунга хөй чылдарда башкылап ажылдап турган, студентилерге, сургуулдарга билиг бээриниң талазы-биле бодунуң бедик мергежилин көргүскен.

Вера Лукинична 37 чылдарның иштинде башкылап, өөредилге эргелекчилеп келген. Хоочун башкы үүгле башкылал ажылынга эвес, а бодунуң ажылдап турган организацияларының хөй ниити ажылынга идепкейлиг киржип чораан. Маная дараазында чижектер бадыткал болур. Ол СЭКП хооркомунуң бюро кежигүнүнге сонгудуп, хоорай Соведнинң депутадынга ийи чыышты улай сонгуткан. Хоорайның башкыларының методиктиг чөвүлелиниң удуртукчузу, СЭКП хооркомунуң школа киддизинин штаттан дашкаар эргелекчизинге амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир ажылдаан. Улус өөредилгезинин хоочуну Кызылдың башкы училищези болгаш күрүнеиң Кызылда башкы институдунга ажылдап чорааш, өөредип кижизиткен сургуулдарындан хөй-хөй кижилер партия, Советтериң удуртур ажылдарына амгы үеде ажылдап чоруурлар.

Вера Лукинична Ладанованың хөй чылдарда кады ажылдап чораан эштери: башкы училищезиниң үндезилекчилериниң бирээзи, оон хөй чылдарда директору турган, Тываның улус өөредилгезиниң хоочуну, «Улус өөредилгезиниң тергиини» хөрек демдээниң эдилекчизи Семен Чизепеевич Уроянков-биле, тыва дылдың элээн каш өөредилге номнарының автору, Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы Игорь Чагович Эргилоол-биле бо одуругларның автору чоокта чугаалашкан. Вера Лукинична дээрге, башкы-даа, сургуулдаа кижи-биле чугаалажып билир, улуг кижини улуг, бичии кижини бичии дээр. Бодунга-даа, өскелерге-даа бир дөмей негелделиг, биче сеткилдиг, бедик культуралыг кижи. Бодунуң башкылаар эртемнерин тергиин эки билир дээрзин олар бадыткаар. «Бодум чиигине нациям орус. Ындыг болзадаа Тывага оскен, төрээн Тывам кызы мен» деп ол үргүлүү чугаалай бээр чораан.

Хоочун башкының база бир өөреникчизи-биле ужуражып чугаалажыр арга-лыг болдум. Ону Татьяна Михайловна Селиверстова дээр. Ол РСФСР-ниң Улус өөредилге министерствозунуң национал школаларының эртем-шинчилел лабораториязының тыва салбырының улуг эртем ажылдакчызы, педагогика эртемнериниң кандидады:

— Вера Лукиничнаның кол-ла башкылаар эртемнери психология, педагогика болгаш методика. Ынчалзажок орус дыл болгаш литератураны база ханызы-биле сайгарып билир кижи. Башкы училищезин, дараазында Кызылда күрүнеиң башкы институдун чедишкиннг дооскулааш, элээн каш чылдарда башкы-биле кады ажылдаан мен. Улаштыр 1974-1977 чылдарда Москвагы РСФСР-ниң Чырыдыышкын министерствозунуң национал школаларының эртем-шинчилел институдунуң аспирантуразынга өөрендим. Вера Лукинична мени тыва школаларга үр чылдарда башкылап келген орус, тыва башкылар-биле ужураштырып, оларның кичээлдеринге доктаамал олуруштуруп, уттундурбас улуг дузаны чедирген.

Улус өөредилгезиниң хоочуну, коммунист Вера Лукинична Ладанова 1974 чылда аварияга амы-тынындан чарылган. Ынчан ол чаа-ла 55 харлаан турган. Башкыларның башкызының база бир бодап сактып, сагыш аарып чораан үүлдериниң бирээзи — башкы училищезиниң тускай өөредилге хөрекселдери-биле долдунган делгем-чаагай бажыңныг, столоваялыг, интернаттыг болуру. Башкының алыс күзели ам амыдыралга ботганган.

СЭКП Төп Комитеди, СССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1985 чылдың апрельде хүлээп алганы «Тыва АССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедир хемчеглер дугайында» доктаалынга дүүштүр амгы үеде бистиң республиканың девискээринде РСФСР-ниң край, областарының тудугжуларының ажылдап турарын номчукчулар эки билир. Олардан Ленинградтың тудугжулары 650 сургуул өөренир үш каът чараш бажыңны эрткен чылын ажыглалга киргеннер. Бо хүннерде ында орус, тыва, хакас, украин дээш тускай дээди эртемниг 65 башкы ажылдап турар. Оларның аразында беш кижи — РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң школаларының алдарлыг башкылары. Ук училищеги Вера Лукиничны Ладанованың сургуулу чораан. Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы Арбычыга Салчакович Даржаа он ажыг чылларда билдилиг удуртуп келген.

Бо одуругларның автору В. Л. Ладанованың бедик утка-шынарлыг кичээлдерин үш чыл иштинде дыннап, олуржуп келгеннерниң бирээзи. Ынчангаш ону бодунуң эн-не хүндүткелдиг башкызы деп бодап, сактып чоруур. Чангыс сос-биле түүнеп чугаалаарга, хоочун коммунист башкы Вера Лукинична Ладанова Тывага барык-ла 40 чыл иштинде башкылап келген, чүс-чүс кижилерни эртем-билигге чедирип, бодунуң мергежилиннге өөредип. Тываның улус өөредилгезин сайзырадырынга эвээш эвес үлүүн киирген.

Иван КЕЛИК-СЕНГИ.
ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

Самагалдайга сүлчээ

(Уланчызы. Эгези № 188 «Шында»).

Сүлчээниң бары Агбаан-Демчиге шагда-ла билдингир турган, ноянның магабодунга халдаар ай, хүнүн, үе-шагын, оон чажыт агентизи Кызыңмай хүндү чугаалап берипкен.

Амбын ноян сүлчээни бодунуң күжү-биле чок кылыр. Комиссарга дыннадып болбас, сүлчээни өгден үндүрүп болбас деп шиитпирлеп алган.

Бодунга чоок кижилерни чажыды-биле чыып, сүлчээ-ниң уязын буза шаварын дугуржуп турган. Эптиг үе, сүлчээчилерниң ноянга халдаар деп дугурушкан хүнү. Оларны, чыглып турар аразында, бөлүк турда тудуп алырын ноян планнап алган. Кымнарның чүнү кылырын база-ла ыяк дугуржуп алганнар.

Агбаан-Демчиниң идегелдиг кижилериниң бирээзи, шаандан бээр оон хаалгачызы чораан, сөөлгү үеде хаа дужаалга четкен Чолдак-Хаай дээр шолалыг эрес, кайтал эр турган.

Шаг-шаанда Агбаан-Демчи ядыы чоруур шагда оон кады ойнап өскен эжи. Чоорту каш малдыг-даа апарган, бора-бүдүн амыдыралдыг кижи чораан чүведир.

Сүлчээчилериң уязын буза шаап, оларны тудуп хоруг-даар херекке Чолдак-Хаай чугула кижилериң бирээзи, ынчангаш амбын ноянның сүлчээчилериңе удур планын ол бирден бирээ чокка билир турган.

Ынчалза-даа ол бодунуң туруш чок, алыксак-чиксек чоруу-биле Сотнам-Балчырның көгүдүлгезинче кирип, анаа саттынылкан. Сүлчээчилерге удур ноянның алыр хемчеглери Сотнам-Балчырга биллиие берген.

Амбын ноянга халдаашкын кылыр деп дугурушкан хүнүнүң бүдүүзүнде сүлчээниң баштынары моол чуртунче дезип кире бергеннер. Оларның көгүдүлгезинге кирген ядыы араттар 49 кижи айыткан шагында дугурушкан черинге чыглып келгеннер.

Амбын ноянның солаанары, ноянның талазынга турган элээн каш араттар, оларның аразында Чолдак-Хаай, сүлчээчилериң чыглыры-биле дугурушкан чёрин шагдала ок-боолуг бүзээлепкен. Ноянның амы-тынынга халдаарын белеткеиип турган сүлчээчилер туттурган. Оларның шуптузун хүлүп шарааш, Самагалдай хүрээзиниң чанында казанак бажыңга тырый киргеш, бажыңнап каан. Бир хонгаида ажыдарга: ышкам черге бузурукказ, хоругдатыргаиларның хөй кезин медерелин оскунган, бир кижи өлген болган.

Хаанның эрге-чагыргазының талазындан эрнидеп шаажылаар чорукту хоругдаан турбуже, сүлчээчилерге удур шаажылалдың бүгү-ле кинчи-бегин, кымчылаар, шагаайтаар, мангалаар чорукту Агбаан-Демчи сүлчээчилерге удур ажыглап турган. Оон түүнелинде херектеннерниң иштинден 6 кижи амы-тынындан чарылган. Сүлчээчилерни эн-не каржызы-биле тус-тузында шииткеш, болган таварылганы крайның комиссарынга дыннадып каан.

Урянхай крайның кол комиссары Григорьев Агбаан-Демчиниң алган хемчээниң түүлдүг деп санааш, хаанның чазактын, дээрги хаанның эрге-чагыргазынга удур үймээн үндүреринге белеткеиип турган сүлчээни томаартып кааны дээш, Агбаан-Демчини мактап, байыр чедирген болгаш мөңгүн сыптыг селемебиле шаңнаан.

Элээн үе эрткенде, Моолче «аалдап» чораан дүжүметтер ээп чанып келгеннер. Олар ноянга кээп бараалгап, моол феодалдарының чорукканы хуулда суй-белекти дээрги ноянга чорукканын айыткавышаан, эккелген белээн Агбаан-Демчиге сунганнар.

— Самагалдайга арай багай чүве болур часкан деп дыннадывыс. Бистиң бо самдар тываларывыс бирээни-ле үүлгеткен турар болдурлар ийин — деп, Комбу-Доржу чүвениң ужурун билбес кижи бооп, ноянга айыткаан.

— Ындыг ийин харын. Тенектеиип турган эрлерни томаартып каан бис. Моон соңгаар ноян өргээзинче хол аннар кижи турбас боор ийин— деп, амбын ноян туразында харыылаан.

— Силерниң амы-тынынарга безин кыжаныр турган дээр-дир, кончуун аа — деп, Кууранмай хелин анаа улашкан.

— Алдан дургуннарның сураан дыннаан болгаш кончуг улус бооп, ноян дүжүлге ээлээр деп турганнары ол боор аа — деп, Сотнам-Балчыр улаштыр чугаа эрээн.

— Ча, аллан дургуннарга оларның деннежир харыы кайда боор, алдан дургуннарның баштынчыларынга дүжүметтер безин турган болдур ийин.

Ол үеде Хемчикке улуг үймээн үнгеи, ийи-үш чыл улаштыр бастырбайн, чонну дувуреткен чүве болгай. Улястайның чанчыны амбын ноянга боо-чепсек-биле дузалаваан болза, бастырар аргажок кежээлеп турбадылар бе.

Комбу-Доржу олура: «Мелегей деп чүвениң кончуу олдур ийин, чүнү чедип алыр дээш сүлчээ белеткеп турган кулугурлар дээр силер. Ноян болур харыы бар эвес, оларның аразында «А» деп үжүк билир кижи безин чок, мугулай улус болган диведиве»— дээн.

— Бистиң чуртувус мурнуку бичии Тыва эвес, дээрги Ак-Хаанның хайгааралында кирген соонда, тоор чүвевис чок апарган улус-ла болгай бис. Ноян дүжүлгезинче хол аннып турар дүржок чүвелерни томаартып каанынар дыка-ла эки болган-дыр, ноян. Өскелерге база үлегер болурла болгай —деп, Сотнам-Балчыр чашпаалай аарак чугаалап орган.

— Ак-Хаанның албатызы болу бергеннивис бистиң төренги чонувуска аас-кежик болган. Күштүг чурт магалыгла-дыр. Каан-халыының улуг чурттуң айылы дыка-ла берге болган чүве болгай. Орус чуртундан далган эккеп садыглаваан болза, халап үнер часты, аштап кырлыр чыгыы турган чон-на болгай бо.

Бистиң ноянывыс эрес кижи болгаш, чонуун тыны алган болдур ийин. Болар орус чурту-биле шагдан бээр харылзаалыг турган болгаш, далган-тараа чүвени дүрген эккелдирген болдур ийин.

Кижи бодап көөрге, мындыг буянныг ноянга хол дээр хамаанчок, изинге-даа тейлээр угаанныг чүве тур ийин—деп, Кууранмай хелин Агбаан-Демчиин бар-ла шаа-биле мактап орган.

— Бистиң бо төренги чуртувусту улуг орус чуртунга кадып алыр дээш, чүнү кылбаан чүве дээр. Угаанныг кижи черле кончуг. Өдүрээн часса-даа, хөлүн часпас деп чугаа бар. Оруска каттыжар деп чүвениң кол-ла үндезини бо ноянган эгелээн чүве болдур ийин.

Бис ийи шыкгыы-ла тутчуп турган бис, кызыгаар шагдаалары шаптык катпаан болза, императорнуң бодунга безин барып бараалгаар деп турган болдур бис ийин — деп, Комбу-Доржу мактаны аарак, Кууранмай хелиниң чугаазын деткээн.

Шынап-ла, төөгүде ындыг таварылга турган. 1912 чылда Самагалдайга болган чыышка дугуржулга ёзугаар хаан чазакка киирген дилегниң харыызы келбээн. Бир чыл эрткенде, хаанның адынга ершээл дилээн ийи дугаар чагааны амбын ноян Комбу-Доржу ат салгаш, бодунуң оглу Сотнам-Балчырга баштадыр элээн каш дүжүметтерни Николай II хаанга боттары барып четкеш, бараалгаарыбиле Тывадан аътканып чоруткан чүве-дир. Оларның аразынга Агбаан-Демчи база турган.

Хаан чазактың талазындан Урянхай айтырыын шиитпирлээринге белен эвес, ынчангаш Тывадан Россияже кымны-даа эрттирип болбас дээр дугайында Усинскинин кызыгаар шагдаазы дужаал алган. Хаанче баар дүжүметтерни кызыгаар эрттирбээн, чагаазын-даа хүлээп албаан чүведир. Ынчангаш ол аян-чорук түннел чок бооп доозулган.

Амбын ноян Агбаан-Демчи биле дүжүметтериң аразында чугаа ам-даа доозулбаан. Сотнам-Балчыр ноянче бажын согаш кылып чоруй: «Силерниң-биле сүмележип, чугаалажыр дээш келгекивис бо ийин. Болгаан көөр силер бе, дээрги ноян» деп-тир.

— Ам, чүү мындыг чугаалажыр чүве тыптып келди, чугааланар, чугааланар, сүмелешпейн канчаар — деп, Агбаан-Демчи харылаан.

— Амы-хууда херек кылып, моол чуртунга чораш келдивис. Улаастай ынчаар аажок чаашкын чаап турар, оът-ситен медээжок үнүп, мал-маган тодууттай берген. Сүтсаан үнүп келген. Моолдар оваа-хүрээ дагып, дыка-ла хөй чүве кылган улус чүведир. Улаастай хүрээзиниң улуг ламазы сор салган соонда, чаашкын дээрге куттулуп-ла келген. Моолдар-даа амыраан чоп.

Бистиң ораан-чуртувуста чангыс-даа өл дүшпес чүү болду бо, ноян. Улаастайның улуг ламазын Тываже чалап көрзе кандыг чүвел, иом-судурдан номчудуп, оваа-хүрээден дагыдып көрзүвүссе чүү деп болаар силер?

— Самагалдай хүрээзинде хамык ламаларның херээ чүү боор. Болар дагып-ла турган — деп, ноян удурланган.

— Болар арай күш четпейн турар хире ийин. Ыяш бүрүзү частыры билек-ле, анаа олурбаан, элээн хөделген ламалар боор ийин бо. Ямалык оваазын дагаан, суг бажынга сор салып дыка-ла ораллашкан сураглыг болду, чаъс келдирип күш четпээнинери ол боор ийин —деп, Комбу-Доржу оглунун чугаазын деткээн.

— Күш четпес ламаларны маная чыглып алган херээ чүү боор. Тарады сывырыкаш, өскээртен ламалар чалаар бис бе?

— Чо-ок, ынчаарга кайын боор ноян, өскээртен улуг дужаалдыг лама кижи келгеш, эгелеп-ле берзе, бис анаа улажып чоруй баар бис. Дээрги дүжүметтериң сөзү шын-на боор.

— Чэ-э, ам болзуп, хөй чугааның херээ чок, чүвеиин ужурум силерге дыннадыр апарган-дыр. (Тыва дээрге тускай күрүне эвес, Хаанныг Россияның составында, оон дурум-саавырынга чагыртыр дээрзин билир болгай бис. Тываның ноянары, оон иштинде амбын ноян, даштыкы чурттар-биле кандыг-даа харылзаа кылыры хоругдаар деп, комиссар Григорьевтин дужаалы бар. Моол чуртундан улуг эргелиг лама чалаары дээрге ийи чурттуң аразында херек-тир — деп, Агбаан-Демчи чугааны үзе киргеи, ынчангаш ындыг чугааны соксадырын сүмелээн.

— Сонгу Хемчик кожуунларында чаап эгелей бергеи сураа үнүп турар, Чадаанаиы Чамзы-Камбы ламаны Самагалдай хүрээзинче чалап, хүрүм кылдырып алаа эки боор — деп чугаа үнүп келген.

Саналды амбын ноян чүүлдүг деп деткээн, ынчангаш Камбы ламаны чалаары-биле кижи чорударын дугуржуп ап-тыр.

Кезек үе эрткенде, Камбы лама моорлап келген, чаъс чок хевээр, чер кыры курганн, аажок изиг чай турган. Ламалар-даа, дүжүметтер-даа бир-ле чүведен кылырын Камбы ламадан дилеп турып бергеннер. Чамзы-Камбы ону кылырына далашпайн турган. Чүл дээрге чоокку хүннерде чаашкын болбазын од билип турган.

Тывада шажыныың дээди школазын дооскан, эн-не алдарлыг улуг ламаларның бирээзи Чамзы-Камбы турган чүве-дир. Шажыныың дээди школазынга бойдус эртемин эки шингээдип алганы-биле чүү болуруи баш удур билир турган.

Алды айның эгезин турган, аяс, изиг хүннерниң бирээзинде Чамзы-Камбы сор салырынга чөпшээрешкен. Калдак-Хамар артының кырынга хамык чонну чыып, иаадым кылырын сүмелээн.

Чон чыглып келген, чүдүлгеиин байырлалын Самагалдай хүрээзиниң ламаларының киржилгези-биле эрттиргеш, аът, мөге салып эгелеп турда-ла, оонӨоон кара булут диргелип, чаашкын куда-ла берип-тир.

Бүдүүлүк чон Камбы ламаның «күштүүнге» ылаплла бүзүрээн. Каш хүн улаштыр чаашкын аяспайн турган. Бурганның хуулгазыны чонну кайгадыпкан, чугаа бүгү Тывага тарай берген.

Моон ап көөрге, шажын эртеми кижилерге база шыырак билигни берип турган дээрзи билдингир, олар ону бурган-шажыныың эргеажыынга дүүштүр, бүдүүлүк чонну төөредиринге ажыглап турганнар.

Самагалдайга турган сүлчээчилериң баштынары кымнарыл дээрзин Агбаан-Демчи билзе-даа, сүлчээниң оон-биле доозулганынга бүүрреп, сүлчээчилер ам-даа бар, олар моон соңгаар-даа хоралыг үүлгедиглерни кылып болурун билбейн турган.

Крайның эргелелиниге, комиссар Григорьевке амбын ноянның эрге-чагыргазы сыжыг дээрзин бүзүредирде, оон чагырга-зының адаанда дужуметтериин аразында чаруулдаалыг байдал барын көрүзери ажыктыг эвес кылдыр ол санап турган.

Ынчалза-даа Комбу-Доржу, Сотнам-Балчыр оларның талазында дужуметтер ноянга удур сүлчээзин уламчылавышаан, Агбаан-Демчини адып өлүрерин быжыы-биле дугуржуп алганнар. Өлүрүкчү чорукту эн-не чажыды-биле кылыр, аңаа хөй кижиниин хөрээ чок дээрзинге сүлчээчилер бүзүреп, «идегелдиг» кижи дилеп эгелей бергеннер.

Комбу-Доржу, Сотнам-Балчыр адашкылар, Кууранмай хелин үжелээ өлүрүкчү херекти кылырын шиитпирлээри-биле сүмелешкеннер.

— Ноянывысты «кызылдустадыр» дишкен-не болгай бис. Ye-шаг эртип турун берди, канчаар чүвел? — деп, Комбу-Доржу чугааны эгелээн.

Күжүгет ШОНГУ.
(Уланчылыг).

Тоожудан үзүндү

Суд залындан

ДЕРЗИИ ӨЛҮРҮҮШКҮН

Шамбалыгга болган кемниг үүлгедигниң киржикчилерин судтаан

(Төнчүзү. Эгези №№ 183, 185, 189 («Шында»).

5. ШИИТКЕЛ

Судтаттырып турар кижилериин характеристикаларын номчаан соонда, немээр хире документилерни база херекке кошкан. Борис Ондарның кадайының биллириишкинин кошкан. Байлак Түлүштүң өг-бүле дугайында справказын кошкан. Херектеннерден катап-катап айтырыларны салгаш, тодарадып ап турган. Оон соонда прокурор Владимир Анатольевич Кузнецов ялалалды берген.

«Кижиге эк-не үнелиг чүве — чуртталга. Кижиниң ат-алдары, мөзү-шынары өзүлүг чуртталганы бээр. Кижи дугайында партия болгаш совет чазак кезээде сагыш салып келген. Бо болган дерзин өлүрүүшкүн беш кижиниң амы-тынынга четкен. Республикада кем-херек үүлгедиишкини дувуреичир болуп артышаан. Бо херектин шиитпирин чон барык ийи чыл иштинде манап келген. Самданны август 23-те мегелеп тургаш, аппарып өлүргенин билир силер. Октябрь 5-те көңгүс буруу чок бүдүн өг-бүле иштин дерзиизи-биле узуткаан. Анаа угаанныг кижилер ындыг чорукту кылбас турган. Бо дерзин үүлгедиг үр үеинн иштинде арагалап келгениниң түнели-дир. Ол дугайында эмчи шынзылгалары бадыткаан. Херекти үр үе иштинде көрүп келгениин түннелинде нарыыдаан. Баштайгы истелгеге чугаалап турган өчүктериң чамдык шиитпирип турарлар өскерткен. Чүгле Борис Ондар шыныыбиле чугаалаан. Ол бир дугаар протоколдарга шын өчүү дээш адын салып берген. Көх, Сүрүнмаа болгаш Анатолий Күжүгет олар бир дугаар өчүктерин шын дээш ат салган өнрезиде, херекти будаар бодаллыг, өскээр өчүп эгелээнин шын эвес.

Эргим судьялар! Совет суд бо кончуг дерзин өлүрүүшкүниүн киржикчилерин шынгыы көөр херек. Күжүгеттиң судка туружун көрүп тур силер ийнаан. Сүрүнмаа-биле нелээн Кайгал-оол биле Раяның караан дуй шарып, хулүп ап турганын шуут хөрлээннер».

Бүгү кылган херекти өөренип көргеш, ийнден хөй кижини өлүрүшкени дээш, өлүрүкчү чорукка автомашинаны ажыглаары дээш, ол ышкаш кем-херек үүлгедирин органнзастааны дээш, бүрүткеттинмээн боону ажыглаары дээш РСФСР-ниң Кеземче хөрээниң 102 үүлүнүн г, з, и кезектери-биле адып шиидер болгаш 218 үүлү-биле 10 чылды берген. Ол шииткелди дыннааш, чон шимээн чок барган.

Борис Ондарны адар дээн болгаш база 10 чылды берген. Прокурор Ондарның ак сеткилдии-биле буруузун билингеиин база бирги өчүүн өскертпээни дээш, ол ышкаш үш чаш уруглуг болганы-биле чингелдеиа көөрүн судтан дилээн.

Сүрүнмаа Түлүшке кандыгдаа чингелде кылбайн, бөлүктү удуртуп, организастап, кем-херек үүлгедиринче күтүп турганы дээш 102 дугаар үүлдүн г, з кезектери-биле болгаш 190 үүлүнге шииткен. Ынчангаш аңаа 12 чылды база кырынга беш чылды берген.

Анатолий Күжүгетти 102 үүлдүн г, з, и кезээнге шииткеш, 103 үүлге база онаагаи. Ажыы-биле чугаалаарга, 12 чылдың кырынга 5 чылды база немээн.

Байлак Түлүшке база өске кезектерин онаагаи. Шөлээзиниден 16 хонук озалдааны дээш ону 246 үүлге шииткен. Оон соонда 103 дугаар үүлге база олурткан. Ниитизи-биле 8 чылды бергеш, оон кыынга 1 чылды катган.

Кажан прокурор ынчаар ялалап каан соонда, залда олурган чон база катап хөлзеп үнгеи. Чоннуң чугаазыныр соонда, ижип турганым шын. Совет судтан дилээрим болза херектиң шынын тыварын диледим. Ол ышкаш мени шиитпейн, хосталгага арттырарын улуу-биле диледим.

Бо сөөлгү сөстү үү деп бодаар силер. Хөрээжен кижиниң эриг баарлыг эвес, кээргээр сеткили чок болганы ол ышкажыл. Ийи чаш уругнуң тынынга чедишкеи. Херекти соксадыр тудум, өөскүдүп, кады ынай-бээр шаап турган, бодунуң болгаш бүдүн өг-бүлезинин бажыңга олуруп алган. Ажыы-биле чугаалаарга, өлурткен өг-бүледен аңгыда, беш өг-бүлеиин бажыңга сут куткан болуп турар.

Борис Ондар: — Бо улустуң чугаазындан алырга, шупту херекти мени баштаан дээр. Үүнү чугаалаарын тыппас кижи-дир мен. Өөделиг чуртталга-даа көрбедим. Он ийи харлыымдан эгелеп Көкке ажыллаан келгеиим шын. 23 харлыымда өглеигеш, үш уруглуг болдум. Аңгы чурттап, өг-бүлем аразынга чорумда, Көк менээ дыш бербейн чораан. Албадал-биле ол улусту өлүрген мен.

Оон ыкай чугаалаар чүве тыплайн баарга, залда олурган чон амы-тыным арттырып канар деп, диле, диле! дээш тура халчып кээп турган. Оон алгаш көөрге, чон Бориске болчуп, амы-тынга арттырарын кызыдып турганнар.

Көк Түлүш: — Суд болгаш арат төлээлери! Мээң салымхуумну шиитпирлеп турардыр силер. Дөртен ажыг чыл иштинде мындыг херекке онаажы бээр деп бодаваан мен. Амы-тынымны арттырып каарын диледим. Ынча дээрге залга олурган чон боттарының киленин илереткен. Шимээргел, удур сөстер октап шаг болган. Судья ону шиитпеткен.

Кажан судья судту аңгыланган деп чарлалканда, кижи бүрүзү шиитпирген улусче көрүп, арны-бажы хуулуп, девиден турлар ирги бе? дээн хөөн-биле көрүп турганнар. Мен бодаарымга, Борис Ондардан оскези, серте-даа чок, солдаттарга долгандыр бүзээлеттирип алгаш, мунгаш демир машинага олурупканнар.

Чон дашкаар үнүп келгеш, боттарының бодалдарын үлежип, бергезиннер-даа, хомудаар-даа, кээргээр-даа, таптыгзынар-даа болду. Бо бүгүү бодап турарга, бир-ле черде дайын үнүп турганы-биле дөмей. Алып өлүрер дээн шииткел безин куйга бажынга деттеш, бүгү мага-ботче тарап чоруй баар. Орус, тывазы чок кыргаи кижилер карактарының чажын-даа чодуп турдулар. Олар өлүрүкчүлерин адып шииткени дээш эвес, ийи чаш уругну диригге арттырып кагбааны дээш карааның чажын төп турганы ол. Суд чоруп турган үеде безин кыргаи орус ие ыглап, карааның чажын төп олурду.

Суд аңгыланганындан бээр беш шак чеде берген. Чон залга манап олурупкан. Ол хиреде-ле болчукчулар-даа стол артынга кээп олурбаан, херектеннерни-даа киирип эккелбээн. Чон үнүп, киирип эгелээн. Оон судтун секретары киирип келгеш, олуттарынар эжелеп алынар, суд уламчылаар деп сагындырган.

— Турунар, суд кел чор! Шупту туруп келген. Судья болгаш улус төлээлери стол артынга турупкан. Чангыс-даа кижи олурбаан. Шииткел номчуп турда, кижи бүрүзү бут кырынга турар-даа ужуруглуг.

Суд аңгыланганаш, шииткелди үндүрерде, херечилериин болгаш болчукчуларның сестери өөренип көргеш, суд үезинде киирген немелде документилерни барымдаалаан шииткелди үндүрген.

Судьяның чугаалааны болза: «Совет суд бүгү байдалды өөренип көргеш, дараазында шиитпирни үндүрген. Аар кем-херекти организастап турганы дээш, ийиден хөй кижини өлүрериге киришкени дээш Көк Түлүштү болгаш Борис Ондарны адып шиидер. Сүрүнмаа Түлүштү 12 чылга, Анатолий Күжүгетти 11 чылга, Байлак Түлүштү 7 чылга шынгыыраткан чурумга хосталгазын кадып шиидер. Сөөлгү үш кижини Кызылдың лагериге олуртур. Чеди хонук иштинде хомудалды Сибирьиниң шериг округунуң шериг трибуналынче киирип болур» деп, судья ындыг шииткелди номчаан.

Кажан судья шииткелди номчуп доозупканда, чон шиитпирип турар улусту көөрге, баштары безин халаш дивээн, харын судьяже чиге көрүп алгаш турар болду. Ийи чыл иштинде олурааш, шоюгуп калган хевирлиг. Оларга көөрде шииткел дыннаан улус улуг тынган. Суд соонда безин ол хөрээженни адар турган деп, киленнеишаан залдан үнүп чорупкан турганнар.

Тайга ээзи бодум хөрээм кылып каан мен, артканын силер билиидер дээн ышкаш, кижи караанга көзүлбейн «аалынче» чаныпкан болгай. Бо херектин истелгезин чоруткан кижи С. С. Содунамның бүгү бар аргаларны ажыглап турааш, үндүрүп келгеин өөрүнчүг.

Берге-ле суд болду. Ийи неделя ажыг үеде олуржуп келгеш, моңу бижиринге безин бергеден турдум. Үйгудуштен ыравас болур чорду. Номчукчуларга база берге-ле боор.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.
ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

КҮЖҮ, ЭНЕРГИЯЗЫ АМ-ДАА БАР

Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгеден бээр 45 чыл эрткен. Чыл келген тудум Тываның эки турачылары дайынның арттырып каан аарберге човуланындан, оон сорбузундан, бистерниң аравыстан, чырык өртемчейден чарлып чоруп, саны кызырлып орар. Михаил Сундуй «Тыва аттыг эскадрон» деп номну чырыкче үндүргеннинге ужурашканым эки турачы бүрүзү өөрүп четтиргенин илередир чорду. Дириг арткан фронтучуларны хүндүлеп чоруулунар! Чамдыкта оларны эскет чок, билбээченеп эртип турарывыс кижиниң сагышсеткилин дүвүредип келир.

Тываның сураглыг курортунуң бирээзи «Үш-Белдирге» ийги сезонда дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну Вера Чүльдүмовна Байлак-биле уран-чечен болгаш музыка хөгжүмүт кежээни режиссёр К. Ч. Сагды, бот-тывынгыр композитор А. С. Хоюгбан организастап эрттирген. Кежээниң дургузунда тыва болгаш фронтучу ырлар, шүлүктер чангыланып, кижилерниң сагыш-сеткилдерин ол үеже хаара тудуп, тайбыныы быжыглаарынче кыйгырып, наңмонналдар аразында чөрүлдээ болдурбазын чугаалажып турду.

1924 чылда Улуг-Хем районнуң Хайыракан суурга, ядыы арат Ооржактарын ег-бүлезинге төрүттүнген Вера Чүльдүмовна Байлак фронтуже чоруур мурнунда он тос харлыг эрес-кежээ аревэчи кыс турган. Фронт чоруур күзелин илереткен дилег бижикти Тываның чазак чериниче чоруткан. Ынчан оон шеригге турар акызындан «Фронтуже чоруур деп тур мен» деп чагаазы келген. Ада-иези өөлдар аразында чаңгыс кызын чоргуспазын кызыткан. Ынчалза-даа туруштуг, изиг күзелдиг аревэчи Вера фронт чоруур дээш шилиттинген кыстарның аразынга кирген.

Ынчангы Тыва Арат Республика биле Совет Эвилелиниң кызыгаары Борбак-Хаак деп черге Вера Чүльдүмовнаны ачазы тыва эки турачылар-биле кады фронтуже үдевишаан, орук ара ончаменди, кадыкшылдыг чоруурук, ээп чанып кээрин күзеп турган. Абаканга чедир машина-биле, оон ынай поездиге олурупкаш, баштай Муром, сөөлүнде Ковров хоорайга аттыг шериг эскадрону (командирги капитан Түлүш Кечил-оолга, өлген сөөлүнде 1990 чылда Совет Эвилелиниң Маадыры деп атты тывыскан) баштайгы тулчуушкунче кирген. Немец-фашистиг эжелекчилерден украин черинің Ровно, Дубно хоорайларын, оон чоок-кавызы суурларын хостаарынга тыва эки турачылар эрес-маадырлыын көргүскен. Тывадан шилиттинип чоруткан он тыва кыстың шыдамыккайы, эрес-кашпагайы эр улустан артык чоруун көргүзүп, командылал черинден макталды ап турган. Оларның аразынга Вера Чүльдүмовна тулчуушкун шөлүнге амы-тынындан чарылган эштериниң өжээнин негел, немец-фашистиг эжелекчилерни чылча шаварынга бодунун үлүүн киргген. Тулчуушкунга эрес-маадырлыг чоруу дээш, Ада-чурт дайынының I болгаш II чергезиниң орденнери болгаш дайынчы медальдар-биле шанналган.

Дайын төнген соонда, Вера Чүльдүмовна Байлактың тайбын күш-ажылын чазак үнелеп, Күш-ажылдың Кызыл Тук, Тыва Арат Республика орденнера база «Күш-ажылдың хоочуну» деп медаль-биле шаннаан. Күш-ажылчы болгаш дайынчы шанналдары каттышкаш, тыва чонуң база бир чоргаар кызы чораан дээрзин херечилеп, шиник киирип, хөрээн улам каастап чоруур.

Республика чергелиг пенсионер, чазактың чиигелделеринге өөрүп четтиргенин илередип олурду. Оон херечизи «Үш-Белдир» курортунга халас путевкалыг келгени бо. Амгы үеде хүндүткелдиг дыштанылгада-даа болза, аныяк өскүнни интернационализмге болгаш патриотизмге кижизидер ажылынга бодунуң күжүн, энергиязын харамнанмайын чоруур.

Кек-оол САЛЧАК.

Чаа өөредилге чылынга уткуштур

«ХАЯА» БҮДҮРҮЛГЕ БРИГАДАЗЫ

Бүдүрүкчүлүг күш-ажылдың эге чадазы-биле уруглар школадан эгелеп чепсеглеңир. 50 чылдарның төнчүзүнде 60 чылдарның эгезинде бүдүрүлге бригадалары тургустунуп эгелээн.

Улуг-Хем районнуң «Ак-Туруг» совхозунуң баазазынга тургустунган Булун-Терек ортумак школазының өөреникчилериниң «Хаяа» бүдүрүлге бригадазы 1979 чылда мал чеми белгткээрибиле организастаттынган. Бригаданың составы 15-20 кижи хол кадыыры-биле сиген кезер кылдыр тургустунган. Ону школа башкызы Дүктүг Будаакай удуртуп эгелээн. Бригада бодунга алган социалистиг хүлээлгезин чылдан чылче чеднишкинниг күүседип келген. Өөреникчилер планныг онаалдаларын чылдың улам ажыр күүседип келгеннер. Чижээ, сиген кезериниң планын 1979 чылда 70 тонна турда, ону 120 тонна кылдыр күүсеткен, а 1983 чылда планы 120 тонна турда, 293 тоннаны күүседип турары оларның арга-дурзулгазының өзүлдезин көргүзүп турар-дыр.

Мал чеми белеткээр звенолар аразында социалистиг чарышка үргүлчү тиилекчи болуп, районнуң «Улуг-Хем» солунунуң Алдар тугунга, «Тываның аныяктары» солунга каш удаа үнген, Россия Федерациязының бүдүрүлге бригадаларының чарыжынга тиилекчи болганы дээш тускай шанналдарны, БАЛКЭ Тыва обкомунуң шилчип чоруур кызыл тугун, совхоз баштаар чери бригаданың чедишкиннери дээш дипломнар, грамоталар, мүнелдер болгаш ийи телевизорбиле шаннаткан. 1983 чылда Төөн Сибирьниң киностудиязындан база кээп тырттырган.

Дүктүг Будаакайның удуртуп турганы бүдүрүлге бригадазының чедишкиннериниң дугайында школада күш-ажылдың алдар булуундан көрүп болур. Совхоз 1984 чылда мал чеми белеткээр механизасттынган бригадалар тургускан соонда школачыларның хол кадыыры-биле сиген кезери соксаан болгаш «Хаяа» ам каас-чараш Шолук-Хову деп черде ногаа өстүрер бүдүрүлге бригадазынче шилчээн. Ук бригаданы башкы Тойнур-оол Самбынович Монгуш удуртуп эгелээн.

Маңаа 1985 чылда районга бир дугаарында турлагны дерип туткан, күскү дүжүт байырлалын, районнуң школачыларының бүдүрүлге бригадаларының бирги слёдун аңаа организастап эрттирген.

1987 чылда бүдүрүлге бригадазы күш-ажылдың дыштанылга лагери кылдыр эде чаартынган. Чылдың-на аңаа 30 өөреникчи ажылдап, дыштанып чайлап турарлар. Олар совхозка 1984-1989 чылларда 293 тонна картофельди, 2,5 тонна огурецти, 300 кг. свекланы, 38 тонна капустаны, 270 кг ногаан кулчаны, 10 тонна сигенни дужааганнар. Бо чылын школачылар 3 га черге картофельди, 0,5 гага капустаны, 0,2 гага ногаан кулчаны олурткан. Ону ам ажаап хайгаарап турарлар.

Күш-ажылдың дыштанылга лагери хостуг үелеринде кожазы Чаа-Хөлдүң, Ак-Туругнуң школачыларыбиле удур-дедир аалдажып, спортчу оюннарны эрттирип, арга-дуржулгазын солчуп келгеннер. Ол ышкаш Ак-Хаяже, Адыр-Бажынче, Хемчик аксынче машиналыг экскурсияны кылгылаан. Оларның амгы сорулгазы — Торгалыгның болгаш Хайыраканның школачыларының күш-ажыл лагерьлеринче чедери.

Моон мурнунда чурттап турган бажыңын өскээр көжүргени-биле суурдан барып, кээп ажылдаарлар. Совхоз бо чылын ол бажыңны дедир көжүрерин аазаан.

Бир эвес өзүп орар салгалды күш-ажылга өөредип, оларны деткивес болза, келир үеде кымнар ажылдаарыл? Совхозта кооперативтер тургустунуп турары эки болбайын канчаар, ындыг-даа болза баштай өөреникчилер-биле чардынган керээни боттандырган, оон артканнарынче көрүнген болза таарымчалыг болур турган.

Анджела КЕЧИЛЕК.
Улуг-Хем район.

ДЕҢНЕШТИРИЛГЕ КЛАССТАРЫ

Ниити билиг школаларының баазазынга деннештирилге класстарын ажыдары улус өөредилгезинде чаа үүл. Аңаа өөренир уругларны эге школадан, харын-даа школага өөренир назы четпээн уруглар албан черлериндеп эгелеп алыр болза улам эки.

Бистиң республиканың девискээринде деннештирилге класстарында уруглар өөредири ам-даа нептеревейн турар. Эвээш санныг школаларда ындыг класстар ажыттынган. Аңаа өөренир уругларны тодарадып тывар ажылды чорудар болза, ол класстарны ажыдары эргежок чугула деп айтырыг тургустунуп келир чадавас.

Ынчангаш деннештирилге класстарынга кымнар өөренир ужурлугул, класска өөретсе чогуур уругларның саны кайы хире болурул, кандыг программа-биле база кандыг өөредилге номнары-биле өөренирил деп чувени допчузу-биле бижикседим. Чүге дизе бо айтырыг улус өөредилгезиниң ажылдакчыларын, ыланғыя, эге класстар башкыларын сонуургадып турар.

Ол класстарга психика талазы-биле сайзыралы (өзүлдези) чыдып каап турар школа назы четкен уругларны өөредири көрдүнген. Ниити билиг психологиязының класстарында ындыг уруглар өөреимеседаа болза, оларны угааны тудуу, четпес уругларга база хамаарыштырып, будап болбазын билип алза эки. Угааны тудуу уруглары аңгы дузалал школаларында өөредип турар болгай.

Психика талазы-биле сайзыралы чыдып каап турар уруглар боттарының үе-чергезинден хожудаашкынныг болурунуң чылдагааны аңгы-аңгы: ада-иези психика талазы-биле кадык бе, иезиниң кадыкшылы, чаш турганы кандыг аарыглардан аарааны, уругнуң өзүп доругарынга өг-бүлеге таарымчалыг байдал турган бе дээш, оон-даа өске чылдагааннар өзүп орар чаш кижиге, оон нерв системазынга, психиказынга салдарлыы чугаажок. Бир эвес үстүнде адаан чылдагааннар таарымча чок турган болза, психика талазы-биле чедир сайзыраваан чорукка эккээр. Ындыг уруглар школага өөренип киргеш бергедээр, школа программазының негелдезинде билиглерни, чаңчылдарны шингээдип ап шыдавас. Бо уругларның, сөс курлавыры чегей, оон ужун чугаазы сайзыраңгай эвес, долгандыр турар амыдырал болгаш бойдус талазы-биле билин чавыс, сан талазы-биле билзе чогуур бөдүүн билиглери куду, азы өске үе-чергези уруглардан ылгалдыг.

Ындыг уругларны өйүнде сайзыралдыг уруглар-биле чаңгыс класска өөредири оларны бергедедир. Ынчангаш бо уругларга өөредилге-кижизидилгелиг ажылды таарымчалыг байдалга тургускаш, тускай деннештирилге класстары ажыдары чугула деп чувени амыдырал негеп келген. Ындыг байдалга өөредирге, бо уруглар өйүнде сайзыралдыг өөрүнге деннежип кээрин ындыг класстарны киирген төп хоорайларның школаларының дуржулгазы бадыткан турар. Эге школаны доозуп турда, ниити билиг школазының өөреникчилериниң билиинге деннежип турар апаарга, чогуур класстарынга олуртур.

Психика талазы-биле сайзыралы чыдып каап турар уруглар улуг улустун, башкының удуртулгазын манап өөренир, а угааны тудуу уруглар ындыг дузаны көргүзерге-даа, белен хүлээп албас деп психологтар айтып турар. Маңаа үндезилээш, бо уругларны тускай өөредири эргежок болу берген.

Деннештирилге класстарының өөредилге программазы болгаш номнары ниити билиг школазының-биле демей. Ниити билиг школазының өөреникчилери эге школаны үш чыл иштинде өөренип турар, а ук класстарга — дөрт чыл, чаа программа-биле дөрт чылдыг эге школаның программазын беш чыл өөренир. Мынчап кээрге, адаг турар класстарга эге школаның өөредилге чылының хуусаазы бир чыл узай бээр. Программада бердинген теманың кезектериниң шактарын көвүдеди өөредир апаар. Эге школаның программазын узадып, таваар өөредири уругларга чник болгаш чоорту ниити билиг школазының өөреникчилериниң билиинге деннежи бээриниге идиглиг.

Деннештирилге класстарынга өөренир уругларны эмчи-педагогика комиссиязы тодарадыр.

Бо класстарга өөренир уруглар саны чээрбиден ашпас. Ук класстарга аргадуржулгалыг шыырак башкылар ажылдаар болза эки. Класстың уруглары узаткан хүн бөлүүнге турып, тускай кижизидикчи башкылыг болур апаар.

Деннештирилге класстарының өөреникчилериниң чыдып каап, өөредилгези шуут эки-живейн турар болза, эмчи-педагогика комиссиязы ындыг уругларны бир азы ийи чыл эрткенде база киирип болур. Ынчан дузалал школага өөредир дугайында айтырыгны шиитпирлеп болур.

Өөреникчилерге эөлдеэвилең, чымчак сеткилдиг, буянныг хамаарылга — өөредилге - кижизидилгелиг ажылды чедишкиниг чорударыга дузалаар деп чүве билдингир. Деннештирилге класстарын ажыдарда эрткен чылгы бирги класстың өөреникчилериниң составындаи тодаратса чогумчалыг.

Бо ажылды организастаарда, 1988 чылда үнген №№ 21, 28 «Информационный сборник приказов» деп РСФСР-ниң улус өөредилгезиниң чыындызын ажыглап болур. Ында программа болгаш класстарны хуваар (комплектование) дугайын берген.

Ынчангаш деннештирилге класстарын школаларга ажыдары — психика талазы-биле сайзыралы чыдып каап турар уругларга деткимче болур ужурлуг.

Кызыл-Уруг МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

«Шынның» номчукчуларынга

Хүндүлүг номчукчу! Солун, сеткүүл чагыдылгазының үези кел чыдар. Ол сентябрь 1-де эгелээр. Өске солуннар-биле кады бистиң «Шын» солуннуң чагыдылгазы база денге эгелээр болгай. Чуртта бот-орулга-чарылга шингээдип алдынып, рынок экономиказынче шилчириниң белеткели чоруп турары-биле холбаштыр солуннар чагыдылгазынга улуг өскерилгелер болуру чугаажок. Чижээ, солун, сеткүүл чедирилгезиниң талазы-биле харылзаа албан черлериниң чарыгдалдары чыл бүрүде дуглаттынмайн келген. Ол ышкаш типография чарыгдалдары, саазын өртээ улгатканы-биле солун үндүрүлгезиниң бот-үнези дыка көвүдээн. Ол хиреде солуннуң чагыдылга өртээн база бир экземплярының өртек-үнезин номчукчуларның эргежыныга дегбези-биле бичии-даа өскертпейн келген.

Ынчангаш чаа байдалдарга дүүштүр оларны эде көөрү, саазын камналгазын боттандырары-биле чылда үнер экземплярның санын таарыштырары негеттинин келген. Ам дээрезинде бо талазы-биле санаашкыннар чоруп турары-биле бис бөгүнде чагыдылга өртээ мынча, чылда ынча номер үнер деп медээ берип шыдавас бис. Бир эвес силер келир чылга «Шын» солунну чагыдып алырын бодап турар болзуңарза, бистиң моон соңгаргы номерлеривисти көрүп тургаш, өртек-үнезин билип ап, чагыдылга эгелээри билек, чагыдылга дугайын бодавас болза, «Шын» солунну келир чылын албайн баары база магат чок.

Оон-биле чергелештир силер бистиң солуннуң арыннарынга кандыг материалдарны чырыткан, үүнүн дугайында хөйү бижээн турарын, бо чылдың кандыг материалдары силерниң сеткилиңерге таарышкан-таарышпаанын, солун-солун эвес болганын бижиир болзуңарза, ол келир чылда бистиң ажылывыска уг-шиг, номчукчуларның негелдези болур деп көрүп турар бис.

Ынчангаш база катап: «Шын» солунну келир чылга бижидип алырын бодаар болза, бистиң дараазында номерлеривисти хайгаарап турунар!

ТУДУҒЖУЛАР КОНКУРУЗУ

Ак-Довурак хоорайның Тудугжулар суурунуң чөөн талазында чаа тудуп турар 110 болгаш 60 аал ишти чурттаар бажыңнарның чанынга хөй кижи, машина-балгат чыглып келген. «Тыва даг-дүгү» комбинадының тудугжуларының ортузунга мергежил аайы-биле конкурсту администрацияның болгаш профэвилел комитединиң организастааны-биле эрттирген. Аңгы-аңгы бригадаларның төлээлери 29 кижи 9 звенога үстүп алгаш маргышкан.

Комбинаттың кол инженери Бичe-оол Чадамбаевич Ооржакка удуртқан жюриниң составынга начальниктің кадрлар талазыбиле оралакчызы, мастерлер, ат-сураглыг хоочун тудугжулар кирген.

Киришкен ажылчыннарның эптиин, аваангыр-тудунгурун, кылган ажылынга хынамчалының хажыызындан көрүп турган кижи магадап ханмас. Дөрт шак ажыр үргүлчүлээн конкурстуң түннелин аңаа үндүрген. Айыткан шактарда 54 дөрбелчин метр туйбуну салганын, 164 дөрбелчин метр хананың шеверлел ажылдарын эки шынарлыг кылганын демдеглээн. Дашчылар аразынга Алдын-оол Күжүгеттің, Демир-оол Успуннуң, Алексей Даңзырыктың звенолары өскелерни мурнаан. Мария Күжүгеттің, Наталья Донгактың, Мария Даңзырыктың шеверлекчилери бирги, ийги, үшкү черлерни үлешкен. Тиилекчилерге акша шанналдарын, мактал бижиктерни байырлыг байдалга тыыскан. Звеноларны болгаш түс-түс тиилекчилерни шаннаарынга 1000 рубльди ол хүн чарыгдаан. Ниитиниң чемпенилгезин комбинаттың шүүдели-биле халас организастаан.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

МОСКВА. «Московские ведомости» солуннуң бирги номери үнген. Ол солун болза Москвада «Объединение Элекс» деп акционерлиг ниитилелдиң составынга кирип турар. Кооператорларның Москва эвилели, «Бүгү Москва» деп совет-барыын-герман каттышкан бүдүрүлге, «Книга» ном үндүрер чер, бичии уругларга болгаш элээднлерге хамаарышкан киноюң база телевидениениң Бүгү-эвилел төвүнүң «Сопиниовация» деп фирмазы чаа солунну тургузарынга киришкен.

«Московские ведомости» деп неделя санында үнер солун херек кырында чаа эвес: 1756 чылдан бээр ол солунну парлап эгелээн, оон сөөлгү номери 1917 чылдың октябрь 26-да үнген. «Московские ведомости» кажан үнүп турган үезинде хөй муң тиражтыг болгаш чуртка сураглыг солуннарның бирээзи болуп келген. Оон амгы үеде кол сорулгазы — найысылалдың амыдыралын чырыдар болгаш хоорайның төөгү бижикчизиниң ролун күүседир.

Солуннуң редактору Леонид Краснерниң чугаазын өзүгаар алырга, чаа солун бүрүн хамаарышпас болгаш политикадан шуут дашкаар.

ЧУРУКТА: «Московские ведомости» солуннуң бирги номериниң баштайгы номчукчулары.

Д. СОКОЛОВТУҢ фотозу. (СЭТА).

ИЙИ ЯСЛИ-САДТА

Чаңгыс аай таарымчалыг оран-сава чок болганындан арга чадаарда, шаандагы аалчылар бажыңы турган, үндүр бижиттинген бажыңны септеп, кылып, эмнелгеге хамааржыр «Чебурашка» деп ясли-садты 20 ажыг чыл бурунгаар ажыткан. Аңаа немей каш чыл бурунгаар Тээлиде орук-септелге участогунуң конторазын хостадып, арендалап алгаш, ында «Ромашка» деп ясли-садты тургускан. Бо ийи оран-саванын кайызы-даа бичии уруглар ажаап тургузарынга таарышпас: эрги, караңгы, тар. Эргелекчизиниң удуртулгазыбиле ясли ажылдакчылары боттары чылдын-на бо яслилерниң агар септелгезин шыдаар шаа-биле кылып, аянхевир киирип ап келгеннер. Оларның бир демниг, кызымак ажыл-ижинин ачызында, бо яслилерге бичии уруглар турар аргалыг болуп келген.

1988 чылда яслилерниң оран-саваларын эде дериир, чамдык немелде тудугларны кылыр дээш ону боттандырган. «Чебурашканың» чанында столоваяны, складты тутканындан бо яслиниң иштинге кухня, склад турган өрээлдер хосталган. «Ромашканың» кухнязын база ангылап кылган. Оон үннелинде уруглар ыш-бустан, доктаамал изиг температурадан адырылган. Яслилериниң иштики өрээлдери бөлүктер аайы-биле таарыштыр дерип кылдынган. Ам яслилериниң ниити байдалы мурнуку чылдардан өлүп таарымчалыг апарган. Яслилериниң бо капитал септелге ажылдарын Тээлиде бот-орулга-чарылгалыг септелге-тудуг участогунуң хоочун, уран-шевер тудугжузу Карл Күжүгеттің удуртканы дөрт кижилиг бригадазы кыска хуусаада бедик шынарлыг кылдыр кылып дооскан. Аныяк тудугжулар Бокула Иргит, Николай Хертек оларның эки ажылдаанын бригадир мактаар.

Ол ышкаш ада-иелер яслилерге шеф дузазын көргүзүп, яслилерге форточкаларны соңгаларда кылган. «Ромашка» яслизин долгандыр хериннээн, даштыгаа уруглар олурар узун манза сандайларны кылып бергеннер.

Кызыллан чурукчу Шактар-оол Булутуну чалап, яслилериниң иштики, даштыкы шнмелде ажылдарын: адрестерин, тускай булукнарны, ханада, столдарда, уруглардың ядык-хеп сутар кабиналарында чараш чуруктарны чурудуп, өске-даа агитас-тайылбырлыг ажылларны кылдырганы эки.

Бо хүннерде яслилерде 74 орун бар, а херек кырында турза чогуур көрдүнгени 130 орун. Арткан 56 орун салыр өрээлдер яслилерде чок. Ам 86 бичии чаштар доктаамал кээп турар. Бөлүктер бүрүзүнде уруглардың саны нормадан ажып, оларны ажаап хайгааараарынга, өөредилге-кижизидилге ажылдарын чогуур деннелге тургузарынга бергедээшкиннерни болдуруп турар. Яслилерде ойнаар өрээлдер тар, шимчегир оюннар ойнаар, чемненир болгаш кичээл эрттирер өрээлдер чок.

Яслилерде кадрлар айтырыы чогуур негелдеге четпес. 36 ажылдакчыдан чүгле беш кижи дооскан тускай эртемниг, артканнары он класс дооскан ийикпе, азы хөй чылда яслиге ажылдап келген кижилер болуп турар. 6 кижизидикчи башкының ийизи аттестацияны эткен. Артканнары ам эртеринге белеткенип турар. Ясли эргелекчилериниң болгаш кижизидикчи башкыларның районга болуп эртип турар семинарларынга олар доктаамал киржип келген. Ясли-де турар уругларга өөредилге-кижизидилге ажылдарын тускай көрдүнген план өзүгаар чорудуп турар. Байыр-чысказал хүннеринде утренниктерни утка-шынарлыг кылдыр организастап, конкурстарны эрттирип, тиилекчилерни шаннап мактап турар. Бо ажылдарга ада-иелерниң киржилгези эки.

Коллективтің ада-иелер-биле харылзаазы эки, төреддер комитеди ажылдап турар. Ада-иелер хуралдарынга уруглар кижизидилгезинге хамаарышкан айтырыгларны сайгарып чугаалажып, эмчи темазынга лекцияларны дыннап турар.

Коллективте беш минуталар, бүдүрүлге хуралдары доктаамал эртип, аңаа ажылда чедер-четпестерни анализтеп, кылыр ажылдарны чугаалажып ап турар. Яслилериниң кышка белеткели чылдынна эки болуп келген. Бичии чаштарның аъш-чем хандырылгазын райпога кээп-ле турар шаа-биле, диета өзүгаар ап турар. Эът-биле хандырылга эки. Сүт харын үзүктелишкиниг болуп турар.

Калбак ИРГИТ.
Бай-Тайга район.

Телевидение

АВГУСТ 21
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Ады чок шивээр». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 9.40 Баскетбол. Делегей маргылдаазы. Эр кижилер. 11.20 Уруглар шагы. 12.20 Коллаж. 12.30 «Ye». 13.10 —13.40 «Ол болган... болган...» 16.15 О. Иванов композитор-биле ужуражыышкын. 16.55 Мультфильм. 17.05 «Экии, хөгжүм!». 17.50 «Объектив». 18.30 «Ye». 19.00 «Шүлүк чогаалының минуталары». 19.05 «Үнүштерниң ужуралдары». Эртем-тайылбырлыг фильм. 2-ги сериязы. 19.35 И. Гайди. Концерт. 19.50 «Ады чок шивээр». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 «Сөс». Литературжу уран-чечен программа. 23.30 А. Серов ырлаар. 00.00 — 00.25 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Индонезияның танцылары. 8.50 «Чүүден болгаш чүге». «Бистиң таныырывыс инек...» 9.20 Барымдаалыг фильм. 9.40 Уруглар фильм. «Үш хөлүг эөлчег». 1-ги сериязы. 10.45 Ритмниг гимнастика. 11.15 —12.35 «Частың он чеди шинчизи». Уран-чечен фильм. 9-ку сериязы.

КЫЗЫЛДАН

17.00 Барымдаалыг фильм. 17.20 А. Юданов. «Туба». Шин. 19.05 «Азия төвү». Информастыг программа. 19.50 Медээлер 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуар чаштар!». 10.15 ССРЭ-ниң Башкылар эвилели. 20.45 «Александр Малининың балы». 21.40 — 22.50 «Карак чивеш аразы үелер...». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 Барымдаалыг фильм. 17.30 Ритмниг гимнастика. 18.00 «Эскимостар танцылап турда». 18.30 «Ye». 19.00 И. Беляев режиссёрнуң фильмнери. «Көдээ тоожулар». «Мурнуу чүк» деп операция». 19.55 Коллаж. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуар, чаштар!».

Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Тывада филиалы дараазында ажылдарга кадрларны конкурс өзүгаар чалап турар: ниити эртемнер, (эртемнер кандидаттары), күш-дамыр кижизидилгезиниң (эртемнер кандидаттары) көдээ ажыл-агый экономиказының кафедра эргелекчилери, үнүш ажыл-агыйының талазы-биле улуг башкы, мал фермаларын механизастаар талазы-биле улуг башкы, орус дыл болгаш литература талазы-биле ассистент.

Конкурстуң хуусаазы бо чарлалды парлаан хүнден соңгаар бир ай болур.

Филиалдың адрези: 667000, Кызыл, Ленин кудумчузу, бажың № 5.

Республиканың чурт улетпүрүнүң девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкыны доктаамал ажылдаар инженер-технологту, инженер-конструкторну чалап тур.

Айтырыгны дараазында адреске тургузар: Кызыл хоорай, Оюн Күрседи кудумчузу, 151. Телефону 2-51-66.

Кино

АВГУСТ 21-ДЕ

«НАИЫРАЛ»: «Заговор» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 19.30 (узаткан) шактарда.

Видеозал: «Игла с видеопрограммой» Кинематограф о наркомании» 14.00, «Миллионы Брюстера» 10.00, 12.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Мария Мирабелла в Трансистории» 9.00, 12.40, «Прощайте, голуби!» 10.40, 14.20, «Романтик» 18.20, «Лисы Аляски» 16.20, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Большой талант» 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Сто девятый идет без остановок» (Япония) 14.00, 18.00, «Побег» (Франция) 16.00, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Бей первым, Фреди!» 17.30, 19.30 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Красное золото» (Италия) 16 харга чедир) 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ орлакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ орлакчылары — 3-45-93 Киллистер: ◆ партийже амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа киллизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргада — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының керектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Индекс 54241

Чагыг № 471.